

مطالعات معماری ایران ۲۶

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال سیزدهم، شماره ۲۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- ◆ شناسایی گونه بنای از میان رفته در میراث معماری بندر بوشهر مبتنی بر تصاویر تاریخی
● عبدالحمید عالی حسینی / پرستو عشرتی
- ◆ چهارچوب گونه شناسی کارکردی معماری دست‌کند ایران بر پایه مدل میراث جهانی ایکوموس
● مهناز اشرفی / امین کیوانلو
- ◆ واکاوی تحولات ساختار شهر کرمان از سده پنجم تا دهم قمری با تکیه بر روابط سیاسی و نقش عناصر شهری
● علی شفیعی نژاد / علیرضا انیسی
- ◆ بازشناسی کوشک قجری باغ فین براساس نوآوری در فضاسازی معماری و نقوش تزئینی
● علی دادخواه / مهدی ممتحن / مریم صراف ماموری
- ◆ بررسی مفهوم «قابلیت ادراک‌شده» در حفاظت از میدان‌های تاریخی شهری در ایران
● منصور خواجه‌پور / پیروز حناچی
- ◆ نقش محرمیت و اشراف بر شکل‌گیری ساختار فضایی معماری خانه‌های بومی روستای هجیج
● مسعود رضایی / کارن فتاحی / سعید مرادی / بهزاد وثیق
- ◆ مبانی حفاظت از سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند
● مریم رضائی‌پور / محمدرضا فرزاد بهتاش / حمیدرضا صباغی / علیرضا انیسی
- ◆ عدالت و عمارت؛ نسبت معماری و عدالت نزد امام علی (ع)
● محمدمهدی عبدالله‌زاده
- ◆ روایتی از شکل‌گیری بنای پیربکران در عهد ایلخانان
● مرضیه میرزائی / محمدرضا رحیم‌زاده / ناصر نوروززاده چگینی
- ◆ تحلیل سیستمی فرایند تعادل در اجزای ساختاری بناهای تاریخی؛ مورد مطالعه: تحلیل گرافیکی طاق چهاربخش
● نیما کی‌نژاد / محمدحسن طالبیان / سعید خاقانی
- ◆ سنگ قبرهای صفوی و قاجاری روستای استرک کاشان
● محمد مشهدی نوش‌آبادی / محمدرضا محلوچی‌زاده
- ◆ نهی از «تبّرج» یا «تزیینات بیهوده» در هنر و معماری «عقل‌مدار و سلام‌محور»
● محمد علی‌آبادی

مطالعات معماری ایران

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال سیزدهم، شماره ۲۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۳
صاحب امتیاز: دانشگاه کاشان
مدیر مسئول: دکتر علی عمرانی پور
سر دبیر: دکتر غلامحسین معماریان
مدیر داخلی: دکتر بابک عالمی

هیئت تحریریه (به ترتیب الفبا):
دکتر عباس اکبری. دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر حمیدرضا جیحانی. دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
دکتر پیروز حناچی. استاد دانشگاه تهران
دکتر شاهین حیدری. استاد دانشگاه تهران
دکتر مارکوس ریتز. استاد دانشگاه وین
دکتر محمدصادق طاهر طلوع دل. دانشیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی
دکتر بابک عالمی، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر علی عبد الرؤوف. استاد دانشگاه حمد بن خلیفه قطر
دکتر علی عمرانی پور. دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر فاطمه کاتب. استاد دانشگاه الزهرا (س)
دکتر حسین کلانتری. استاد جهاد دانشگاهی
دکتر اصغر محمد مرادی. استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر غلامحسین معماریان. استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محسن نیازی. استاد دانشگاه کاشان

درجه علمی پژوهشی دوفصلنامه مطالعات معماری ایران طی نامه شماره ۱۶۱۶۷۶ مورخ ۱۳۹۰/۰۸/۲۱ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است.

پروانه انتشار این نشریه به شماره ۹۰/۲۳۰۳۰ مورخ ۹۱/۹/۷ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.

این نشریه حاصل همکاری مشترک علمی دانشگاه کاشان با دانشکده معماری دانشگاه تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشگاه الزهرا (س)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه شهید رجایی، پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی و انجمن علمی انرژی ایران است. نشریه مطالعات معماری ایران در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC)، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه مجلات تخصصی نور (noormags.ir)، پرتال جامع علوم انسانی (ensani.ir) و بانک اطلاعات نشریات کشور (magiran.com) نمایه می شود.

تصاویر بدون استناد در هر مقاله، متعلق به نویسنده آن مقاله است.

(نسخه الکترونیکی مقاله های این مجله، با تصاویر رنگی در تارنمای نشریه قابل دریافت است.)

ویراستار ادبی فارسی: معصومه عدالت پور

همکار اجرایی: فائزه تفرشی

عکس روی جلد: علی عمرانی پور

(عمارت بادگیر، کاخ گلستان)

دورنگار: ۰۳۱-۵۵۹۱۳۱۳۲

نشانی دفتر نشریه: کاشان، بلوار قطب راوندی، دانشگاه کاشان، دانشکده معماری و هنر، کدپستی: ۸۷۳۱۷-۵۳۱۵۳

jias.kashanu.ac.ir

پایگاه اینترنتی:

ir.arch.s@gmail.com

شاپای الکترونیکی: ۲۶۷۶-۵۰۲۰

فهرست

- ۵ شناسایی گونه بنای از میان رفته در میراث معماری بندر بوشهر مبتنی بر تصاویر تاریخی
عبدالحمید عالی حسینی / پرستو عشرتی
- ۲۷ چهارچوب گونه‌شناسی کارکردی معماری دست‌کند ایران بر پایه مدل میراث جهانی ایکوموس
مهناز اشرفی / امین کیوانلو
- ۴۷ واکاوی تحولات ساختار شهر کرمان از سده پنجم تا دهم قمری با تکیه بر روابط سیاسی و نقش عناصر شهری
علی شفیع‌نژاد / علیرضا انیسی
- ۶۵ بازشناسی کوشک قجری باغ فین براساس نوآوری در فضاسازی معماری و نقوش تزئینی
علی دادخواه / مهدی ممتحن / مریم صراف ماموری
- ۸۵ بررسی مفهوم «قابلیت ادراک‌شده» در حفاظت از میدان‌های تاریخی شهری در ایران
منصور خواجه‌پور / پیروز حناچی
- ۱۰۵ نقش محرمیت و اشراف بر شکل‌گیری ساختار فضایی معماری خانه‌های بومی روستای هجیج
مسعود رضایی / کارن فتاحی / سعید مرادی / بهزاد وثیق
- ۱۲۷ مبانی حفاظت از سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند
مریم رضائی‌پور / محمدرضا فرزادبختاش / حمیدرضا صباغی / علیرضا انیسی
- ۱۵۹ عدالت و عمارت؛ نسبت معماری و عدالت نزد امام علی (ع)
محمد مهدی عبدالله‌زاده
- ۱۷۹ روایتی از شکل‌گیری بنای پیربکران در عهد ایلخانان
مرضیه میرزائی / محمدرضا رحیم‌زاده / ناصر نوروززاده چگینی
- ۲۰۵ تحلیل سیستمی فرایند تعادل در اجزای ساختاری بناهای تاریخی؛ مورد مطالعه: تحلیل گرافیکی طاق چهاربخش
نیما کی‌نژاد / محمدحسن طالبیان / سعید خاقانی
- ۲۲۵ سنگ قبرهای صفوی و قاجاری روستای استرک کاشان
محمد مشهدی نوش‌آبادی / محمدرضا محلوچی‌زاده
- ۲۴۹ نهی از «تبرج» یا «تزیینات بیهوده» در هنر و معماری «عقل‌مدار و سلام‌محور»
محمد علی‌آبادی
- ۲۷۷ بخش انگلیسی

مبانی حفاظت از سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند*

مریم رضائی پور**

محمدرضا فرزاد بهتاش***

حمیدرضا صباغی****

علیرضا انیسی*****

علمی پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۳

چکیده

برخی سکونتگاه‌ها که در نزدیکی باغ‌های تاریخی شکل گرفته و توسعه یافته‌اند، دارای ارتباطی تاریخی با این باغ‌ها بوده‌اند؛ در واقع حیات اجتماعی، کالبدی، فرهنگی و اقتصادی این سکونتگاه‌ها با باغ‌های تاریخی پیرامونشان پیوند خورده بود. در ناحیه بیرجند، حضور تعداد زیادی سکونتگاه روستایی در نزدیکی باغ‌های تاریخی این امکان را به وجود می‌آورد که رابطه میان این سکونتگاه‌ها با باغ‌های تاریخی مورد مطالعه قرار گیرند. ارتباط سکونتگاه‌ها با باغ‌های تاریخی از آن دسته موضوعاتی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از آنجاکه این سکونتگاه‌های مستقر در ناحیه بیرجند به همراه باغ‌های تاریخی و سایر اجزا و عناصر برجای مانده تشکیل یک کل دارای انسجام و ارتباط را می‌داده‌اند؛ بنابراین، حفاظت از این سکونتگاه‌ها که بسیاری از آن‌ها در معرض خطر نابودی هستند، ضروری به نظر می‌رسد. این سکونتگاه‌ها به لحاظ تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی واجد ارزش هستند. با توجه به دشواری حفاظت از این سکونتگاه‌ها به دلیل مشکلات چندوجهی و در مواردی غیرقابل بازگشت، در این مقاله چهار سند بین‌المللی که تا حدودی می‌توانند برای این محدوده‌های زیستی قابل اتکا و ارجاع باشند، به عنوان مبانی اولیه حفاظت مد نظر قرار گرفتند. از سوی دیگر، با استناد به منابع تاریخی، مشاهدات میدانی و تحلیل روایت‌های تاریخی ساکنان این سکونتگاه‌ها که دارای تجربه زیسته از دهه‌های چهل و پنجاه خورشیدی بودند، برخی مواردی که در امر حفاظت از این سکونتگاه‌ها ضروری به نظر می‌رسید، مورد پردازش قرار گرفتند. بنابراین، روش تحقیق در این مقاله، تلفیقی از تفسیر، مشاهده و تحلیل روایت است. نتایج حاکی از حضور دست‌کم سه نوع سکونتگاه در ناحیه بیرجند است که به رغم دارا بودن نقاط مشترک، آسیب‌های متفاوتی را از سر گذرانیده‌اند. به لحاظ نوع و شدت آسیب‌های وارده این سکونتگاه‌ها در چهار دسته قرار می‌گیرند. آسیب‌هایی که به کلاته‌ها وارد شده، به دلیل آنکه این سکونتگاه‌ها ماهیتاً حیثیتشان را از باغ تاریخی وام گرفته و به شدت به حاکم/ارباب وابسته بوده‌اند، به حدی است که برای آن‌ها رویکرد حفاظت حیات‌بخش که تا حدود زیادی شامل انجام اقدامات مرمت و احیا می‌گردد، پیشنهاد شده است. از سوی دیگر، در سکونتگاه‌های روستایی‌ای که پیش از شکل‌گیری باغ‌های تاریخی وجود داشتند و حیات اجتماعی و اقتصادی‌شان همچنان دارای تداوم است، اقدامات حفاظتی از نوع نگهداری و توانمندسازی پیشنهاد شده است.

کلیدواژه‌ها:

سکونتگاه روستایی، باغ تاریخی، بیرجند، کلاته، حفاظت.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان تحلیل الگوهای شکل‌گیری و روند توسعه سکونتگاه‌های بومی پیرامون باغ‌های تاریخی با هدف ارائه برنامه حفاظتی است که با راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسندگان سوم و چهارم در دوره دکتری شهرسازی دانشکده فنی و مهندسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال در حال انجام است.

** دانشجوی دکتری گروه شهرسازی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی

*** استادیار گروه شهرسازی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، نویسنده مسئول، mr.farzad@iauo-tmb.ac.ir

**** استادیار، گروه شهرسازی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی

***** دانشیار، پژوهشکده ابنیه و بافت‌های فرهنگی - تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی

شماره ۲۶ - پاییز و زمستان ۱۴۰۳

صفحات ۱۲۷-۱۵۸

پرسش‌های پژوهش

۱. چهارچوب‌های نظری برگرفته از اسناد بین‌المللی چگونه می‌توانند در امر حفاظت از سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند مورد استفاده قرار گیرند؟
۲. با توجه به آسیب‌های وسیع و چندوجهی سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در ناحیه بیرجند، چگونه می‌توان روشی برای حفاظت از آن‌ها در نظر گرفت؟

مقدمه

باغ‌های تاریخی همواره از جهات گوناگون مورد مطالعه بوده‌اند. در این میان مطالعات بسیاری فقط به بناهای باغ اختصاص یافته‌اند؛ به‌مرور سایر اجزا و عناصر باغ‌های تاریخی مورد توجه قرار گرفتند. برخی مطالعات انواع باغ‌ها را به‌لحاظ فرم، عملکرد و ارتباط با بستر مورد مطالعه قرار داده‌اند. علاوه بر آن، مطالعاتی به معرفی باغ‌ها چه از نوع شناخته‌شده و چه از نوع کمترشناخته‌شده اختصاص یافته‌اند. باغ‌های تاریخی به‌ویژه باغ‌های شهری دوره صفوی به توسعه شهری کمک می‌کردند؛ این موضوع را از مطالعه باغ‌های سه پایتخت صفوی یعنی تبریز، قزوین و اصفهان و منزلگاه نواب جهانبانی در هرات می‌توان دریافت.^۱ ارتباط میان باغ‌های خارج از شهر و باغ‌های شهری در شیراز دوره صفوی از طریق میدان و خیابان ایجاد می‌شد (عالمی ۱۳۸۶، ۲۳۷). باغ‌های داخل حصار ناصری در تهران قاجاری از شاکله کلی شهر و خیابان‌های آن پیروی می‌کردند؛ اما نسبت میان باغ‌های تاریخی با سکونتگاه‌های نزدیک به آن‌ها در باغ‌های همین دوره در خارج از حصار به‌درستی مشخص نیست. باغ‌های بیلاقی اطراف تهران، عموماً آن‌هایی بودند که به پادشاهان قاجار، شاهزادگان و وزرای دربار اختصاص داشتند و در مجاورت بسترهای روستایی یا کوچک‌تر از روستا شکل می‌گرفتند. شواهد از جمله خاطرات دکتر فوریه پزشک معتمد ناصرالدین‌شاه و یادداشت‌های اعتمادالسلطنه حکایت از نبود ارتباط مؤثر میان ساکنان باغ‌های تاریخی و سکنه روستاهای پیرامون باغ‌های تاریخی دارد.^۲

ارتباط میان سکونتگاه‌ها و باغ‌های تاریخی جزء مواردی است که کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است. جیحانی و اسدی چیمه به چهار مورد از باغ‌های تاریخی‌ای اشاره می‌کنند که دست‌کم به‌لحاظ کالبدی با سکونتگاه‌های پیرامونی‌شان دارای ارتباط بودند؛ هرچند ارتباط میان ساکنان باغ‌ها با ساکنان پیرامون آن‌ها مورد بحث و مطالعه قرار نگرفته است. شکل‌گیری این باغ‌ها مبتنی بر فئاتی بود که از جانب کوهستان به‌سمت پایین‌دست می‌آمد؛ این باغ‌ها شامل باغ فین کاشان، باغ شاهزاده ماهان، باغ دولت‌آباد یزد و باغ گلشن طبس هستند. به‌جز باغ فین که باغ‌شاه بود، مابقی باغ‌ها در دوره قاجار منزل حاکم بودند. شواهد حاکی از ارتباط دست‌کم کالبدی باغ‌ها با اجزا و عناصر پیرامونی‌شان است. در این مطالعه این نکته گوشزد شده است که باغ‌های مورد مطالعه در حدفاصل میان کوه و بیابان‌های پایین‌دست قرار داشته، برخی از آن‌ها همچون باغ فین، باغ گلشن و باغ دولت‌آباد به‌مثابه مظهرخانه‌هایی بودند که آب را به پایین‌دست انتقال می‌دادند. در این مجموعه‌ها که باغ‌های تاریخی و سکونتگاه خود بخشی از آن‌ها محسوب می‌شدند، حضور عناصری چون قنات، مظهرخانه، آسیاب، آب‌انبار، خیابان، پهنه‌های باغی و زراعی مشهود است.^۳

برخی از سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در ناحیه بیرجند قابل شناسایی است که با نمونه‌های مورد اشاره تفاوت‌هایی دارند. این سکونتگاه‌ها به‌لحاظ کالبدی، کارکردی، اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی در گذشته با باغ‌های تاریخی در ارتباطی نزدیک بودند. در برخی از آن‌ها شکل‌گیری باغ‌های تاریخی سبب تشکیل و یا توسعه سکونتگاه شده است. در برخی دیگر، سکونتگاه روستایی از پیش از ساخت باغ‌ها موجود بودند اما احداث باغ‌های تاریخی به رشد و شکوفایی آن‌ها در این ناحیه انجامیده است. این سکونتگاه‌ها به‌همراه باغ‌های تاریخی مرتبط با آن‌ها دارای بسترها و فرم‌های گوناگون بودند که به‌رغم قرابت‌هایشان، دارای تنوع و تکرار کالبدی هستند. از سوی دیگر، ابعاد ناملموسی چون ابعاد فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در این سکونتگاه‌ها نیز از جهاتی منحصر به فرد بوده و در شکل‌گیری سازمان فضایی آن‌ها نقش داشته‌اند. سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی در بیرجند، مبین نوعی از تعامل میان ساکنان باغ‌های

تاریخی که همان حاکم یا ارباب در بیرجند بوده با ساکنان سکونتگاه‌های دارای ارتباط با آن‌ها که به اصطلاح رعیت یا برزگر نامیده می‌شوند، در طول زمان است. در واقع، از آنجاکه این باغ‌ها بدون سکونتگاه‌های پیرامونشان دارای مفهومی کامل نیستند، حفاظت از سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی بیرجند ضروری به نظر می‌رسند.

مهم‌ترین مسئله‌ای که پیش روی این دست از سکونتگاه‌ها در ناحیه بیرجند قرار دارد، حرکت شتابان آن‌ها به سوی زوال است. این موضوع منجر به متروکه شدن این دست از سکونتگاه‌ها و به تبع آن ناپایداری‌های محیطی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی خواهد شد. از سوی دیگر، در نبود این سکونتگاه‌ها که به صورت تاریخی با باغ‌های تاریخی بیرجند دارای ارتباط بودند، مفهوم این باغ‌ها نیز به عنوان آثاری واجد ارزش دستخوش تغییر خواهد شد. بخشی از مشکل به تغییر ساکنان باغ‌ها و کارکردهای آن‌ها در سال‌های گذشته بازمی‌گردد که سبب قطع ارتباط میان اهالی سکونتگاه‌ها با باغ‌های تاریخی شده است. باغ‌های تاریخی بیرجند که عموماً محل سکونت حاکمان یا اربابان منطقه قنات بوده‌اند، مکانی برای سکونت حاکم/ارباب و در کنار آن نظارت بر سکونتگاه‌های پیرامونی‌شان و به بیان دقیق‌تر، اداره آن‌ها بوده است. با وضع قانون اصلاحات ارضی در سال‌های نخست دهه ۱۳۴۰ش و پس از آن با وقوع انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ش، بسیاری از سکونتگاه‌های روستایی از جمله سکونتگاه‌های ناحیه بیرجند با رشد منفی جمعیت و روانه شدن روستاییان به شهرها و حاشیه شهرها مواجه شدند.^۴

معضل کم‌آبی نیز یکی از موضوعات پراهمیت و درعین حال، جزء اصلی‌ترین بحران‌های ناحیه بیرجند به شمار می‌رود. برخی محققان در مطالعات خود به این نکته پرداخته است که اصلی‌ترین منبع تأمین آب سکونتگاه‌های روستایی در بیرجند قنات‌ها هستند. همچنین به این نکته پرداخته شده است که استفاده بی‌رویه از منابع آب زیرزمینی به‌ویژه حفر چاه‌های غیرمجاز سبب فروکاست سالانه حدود ۲۱ سانتی‌متر از سطح آب‌های زیرزمینی شده است (میکانیکی ۱۳۸۸، ۱۱۰). پیمایش‌های میدانی به‌ویژه مصاحبه با ساکنان مستقر در سکونتگاه‌های دارای ارتباط با باغ‌های تاریخی، مبین تخلیه‌های گسترده جمعیتی به دلیل کمبود شدید منابع آبی است.^۵ این موضوع سبب از دست رفتن بخش عمده کشاورزی و کوچ جمعیت پویا به شهرها و حاشیه آن‌ها شده است.

موارد یادشده به همراه اهمیت موضوع سکونتگاه‌هایی که دارای ارتباط با باغ‌های تاریخی بودند، به عنوان موضوعی نوپا و کمتر مورد مطالعه قرار گرفته، ضرورت توجه به امر حفاظت در این سکونتگاه‌ها را گوشزد می‌کند. اما پرسش اینجاست که چگونه و از چه طریقی می‌توان به چهارچوب‌هایی برای حفاظت از سکونتگاه‌های دارای ارتباط با باغ‌های تاریخی دست یافت. تاکنون هیچ سند بین‌المللی و یا ملی به سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی اختصاص نیافته است. دلیل آن هم کم‌اهمیت بودن این دست از سکونتگاه‌ها نیست، بلکه هنوز اهمیت این سکونتگاه‌ها که باغ‌های تاریخی بخشی از آن‌ها محسوب می‌گردد، در پایداری این نواحی محرز نشده است. علاوه بر آن، این سکونتگاه‌ها دارای ارتباطی نزدیک با باغ‌های تاریخی مستقر در آن‌ها بودند و رابطه‌ای ارگانیک را در پیوند با سایر اجزا و عناصر کالبدی موجود شکل می‌دادند.

در این مقاله تلاش شده است تا چهارچوبی اولیه برای چگونگی حفاظت از این سکونتگاه‌ها تعریف و تدوین شود. هدف دستیابی به مدلی برای حفاظت است که قابلیت بهره‌برداری در سکونتگاه‌های دارای ارتباط با باغ‌های تاریخی را دارا باشد. روش انجام پژوهش کیفی و با رویکرد تفسیری - تطبیقی است که از خلال مطالعه اسناد بین‌المللی مرتبط با بحث حفاظت و تطابق آن‌ها با وضعیت حاکم بر سکونتگاه‌های مورد مطالعه این تحقیق می‌باشد. در کنار آن تلاش شده است تا وضع موجود چهارده سکونتگاه پیرامون باغ‌های تاریخی در ناحیه بیرجند از طریق مطالعه و تلخیص تجارب زیسته آن دسته از ساکنان سکونتگاه‌ها که دارای خاطراتی از دهه‌های چهل و پنجاه خورشیدی - سال‌های آغازین اصلاحات ارضی - هستند، مورد تطبیق و تدقیق قرار گیرد. از میان این سکونتگاه‌ها سه مورد شامل کلاته حاجی‌آباد، کلاته قنسل (منظریه) و کلاته بیدختی به دلیل آنکه کاملاً متروکه‌اند، از نمونه‌ها حذف شدند. بنابراین، ارزیابی وضعیت سکونتگاه‌ها و ارتباط آن‌ها با باغ‌های تاریخی از روش تحلیل روایت‌های تاریخی که حاصل مطالعات میدانی و انجام مشاهدات می‌باشد، انجام شده است.

۱. ناحیه قهستان، بیرجند و حکومت خاندان علم بر آن

از دوره پیش از اسلام ناحیه بیرجند اطلاعات کمتری وجود دارد؛ اما شواهد و قراین حاکی از حضور قطعی زرتشتیان در این ناحیه است (احمدیان ۱۳۷۴، ۶۵ - ۶۳). ناحیه‌ای که بیرجند امروزی بخشی از آن را تشکیل می‌دهد، به صورت تاریخی ناحیه قهستان نامیده می‌شد. حدود قهستان در دوره‌های تاریخی متفاوت بوده است، اما به طور کلی از ساختار طبیعی منطقه و عوارض آن پیروی می‌کرده است (همان، ۶۱). لسترنج قهستان را معادل کوهستان قرار داده است. او این سرزمین را برخلاف سیستان که جلگه‌ای پست بوده، ناحیه‌ای سردسیر و دارای ارتفاعات فراوان دانسته است. مهم‌ترین شهر این ناحیه در قرن چهارم قائل بوده است (لسترنج ۱۹۰۵، ۳۷۷).

از دوران حمله مغول است که بیرجند اهمیت می‌یابد و نام آن وارد کتب تاریخی می‌شود. طبق گفته یاقوت حموی در آن زمان بیرجند یکی از قرای ناحیه قهستان بوده است (حموی ۶۲۱ ق، ۶۷۳). بیرجند تا دوره صفویه نیز همچنان به عنوان ناحیه‌ای نه‌چندان پراهمیت به صورت قصبه‌ای به حیات خود ادامه می‌داد؛ اما طبق توصیفات نویسنده تاریخ اسماعیلیان قهستان از آن زمان به دلایل مذهبی، اقتصادی، برقراری امنیت و ثبات و از همه مهم‌تر حضور خاندان امیریه (از نوادگان خزیمه) بیرجند به شهر تبدیل شده و رونق و آبادانی آن آغاز می‌گردد (فرقانی ۱۳۸۱، ۷۰ و ۷۱).

نویسنده *بستان‌السیاحه* وضعیت این شهر را در سال ۱۲۰۸ ق چنین توصیف کرده است: «... قصبه‌ایست شهرمانند، دارالملک قهستان و از توابع خراسان است. گویند قرب ۴۰۰۰ خانه در اوست و نواحی بسیار مضافات اوست، آبش از کاریز و هوایش معتدل و به گرمی مایل، مردمش همگی شیعه و حاکمش از طایفه عرب، خالی از مردمی نباشد و خاطر درویشان را به تیشه جفا نخرانند. نمد بیرجندی مشهور است» (شیروانی بی‌تا).

یکی از مهم‌ترین دلایل پیشرفت و ترقی ناحیه قهستان حضور خاندان امیریه در آن بود. ظاهراً اعتبار سیاسی این خاندان به واسطه حضور امیر حشمت‌الدوله بود که نقش قابل ملاحظه‌ای در سرکوب مهاجمان افغان، بلوچ و ترکمان داشت. فرقانی در این رابطه به وسعت اراضی تحت حکومت حشمت‌الدوله اشاره می‌کند و حدود قلمرو وی را تا سیستان اعلام می‌کند (فرقانی ۱۳۸۱، ۷۰ و ۷۱).

یکی از مهم‌ترین نوادگان وی امیر علم‌خان سوم ملقب به حشمت‌الملک بود که مقارن با پادشاهی محمدشاه و ناصرالدین‌شاه قاجار حکومت می‌کرد. وی پس از فوت پدر به حکمرانی قائنات و سیستان منصوب شد. او یکی از بادرایت‌ترین و هوشیارترین افراد خاندان علم بود (منصف ۱۳۵۴، ۲۷). میرزاخانلرخان اعتصام‌الملک نایب اول وزارت خارجه درباره او چنین می‌نویسد: «... جز به میزان حکم شرعی حکم نمی‌کند. کلیه دعاوی را رجوع به محکمه شرع می‌کند و میانه متعلقین خود از نوکر گرفته تا اقارب و اولادش، با رعیت فرق نمی‌گذارد...» (خانلرخان ۱۳۵۱). حشمت‌الملک در سال ۱۳۰۹ ق، زمانی که با کالسکه در حال بازگشت از مشهد به سمت بیرجند بود، به علت عارضه قلبی درگذشت (منصف ۱۳۵۴، ۲۷-۳۰).

پس از او حکومت سیستان به امیرعلی‌خان حسام‌الدوله پسر ارشد وی و حکومت قائنات به پسر دوم امیر، یعنی امیراسماعیل‌خان شوکت‌الملک اول تفویض شد (همان، ۳۰). اما امیرعلم‌خان پسر سومی به نام امیرمحمدابراهیم‌خان ملقب به شوکت‌الملک دوم نیز داشت که بعدها به حکومت قائنات و همچنین حکومت سیستان رسید. در سال ۱۳۳۳ ق که امیراسماعیل‌خان شوکت‌الملک درگذشت و فرزند وی نیز نداشت، حکومت به امیرمحمدابراهیم‌خان شوکت‌الملک تفویض شد (همان، ۴۰). همان‌گونه که ذکر گردید، حکومت وی از سال ۱۳۲۳ ق آغاز شد و در سال ۱۳۳۱ ق حکومت سیستان نیز به وی سپرده شد؛ این وضعیت تا سال ۱۳۴۲ ق/۱۳۰۳ ش که حکومت بنا به خواست امیر به دو برادرزاده‌اش رسید، تداوم داشت (همان، ۴۲). هیل^۶ نیز که به مدت سه سال و نیم از سپتامبر ۱۹۱۳ م در ایران و در بانک شاهنشاهی بیرجند مشغول به کار بود، از جمله افرادی است که با امیرابراهیم‌خان شوکت‌الملک حشرونشر و معاشرت نزدیک داشته، وی را مردی از خانواده حکام قدیم بیرجند دانسته که در بین اهالی دارای محبوبیت فراوانی بود؛ امیر همچنین تنیس و بریج بازی می‌کرد و شکارچی خوبی بود (هیل ۱۹۲۰، ۲۸ و ۲۹). شوکت‌الملک دوم پدر امیراسدالله علم وزیر دربار و نخست‌وزیر حکومت پهلوی دوم بود (منصف ۱۳۵۴، ۶۷).

در واقع، عامل احداث بسیاری از باغ‌های بیرجند حشمت‌الملک اول و سه جانشین وی بودند. در ادامه انواع سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند مورد بررسی دقیق‌تر قرار خواهند گرفت.

۲. ویژگی‌ها و دسته‌بندی انواع سکونتگاه‌های دارای باغ تاریخی در بیرجند^۷

در ناحیه بیرجند، باغ‌های تاریخی پرشماری وجود دارند که اغلب آن‌ها در بستری روستایی شکل گرفته‌اند. علاوه بر آن، سکونتگاه‌هایی کوچک‌تر از روستا نیز در این ناحیه وجود دارد که پیدایش و یا توسعه آن‌ها مرهون احداث باغ‌های تاریخی بوده است. پراکنش سکونتگاه‌های یادشده در ناحیه بیرجند را می‌توان در تصویر ۱ مشاهده کرد (تصویر ۱).

تصویر ۱: سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی در بیرجند و حوزه نفوذ آن: ۱. امیرآباد (کلاته خان); ۲. کلاته عابدین; ۳. کلاته امیر; ۴. کلاته قنسل (منظره); ۵. بیدختی; ۶. شوکت‌آباد; ۷. حاجی‌آباد; ۸. اسفهرود; ۹. بوشاد; ۱۰. بهلگرد; ۱۱. بهدان; ۱۲. نوفرست; ۱۳. مود; ۱۴. علی‌آباد

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۶ - پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۱۳۱

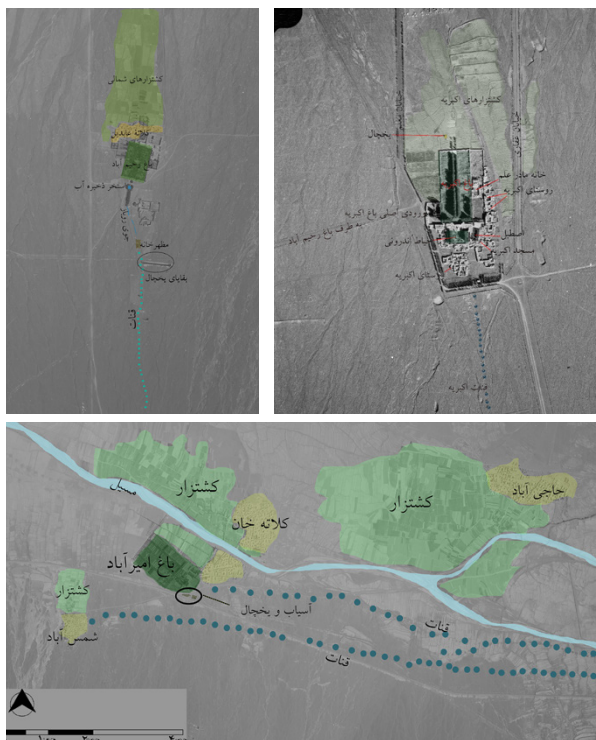
سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی در بیرجند را می‌توان در سه دسته کلاته‌ها، روستاهایی که باغ‌های تاریخی به آن‌ها افزوده شدند و روستاهای کوهستانی قرار داد. هریک از این سکونتگاه‌ها دارای ویژگی‌های منحصر به فرد هستند که آن‌ها را از سایر سکونتگاه‌ها متمایز می‌سازد.^۸ کلاته‌ها در واقع مزرعه‌هایی هستند که به مرور زمان، توسعه اندکی یافته و در هیئتی کوچک‌تر از روستا قابل مشاهده هستند.^{۱۱} این سکونتگاه‌ها در ناحیه بیرجند، همگی توسط اعضای خاندان علم در دوره‌های گوناگون ایجاد شده‌اند. به بیان دقیق‌تر، احداث باغ‌های تاریخی و سکونت در آن‌ها توسط خاندان علم که عموماً در محل مظهرخانه یک قنات اتفاق می‌افتاد، یکی از عمده‌ترین دلایل شکل‌گیری کلاته‌ها بود؛ چراکه ساکنان باغ‌های تاریخی که حاکمان بیرجند بودند، نیاز به افرادی قابل اعتماد داشتند که در برخی امور روزمره از جمله نگهداری از باغ و انجام سایر کارهای خدماتی به آن‌ها یاری رسانند؛ از این‌رو، این سکونتگاه‌ها دارای برخی ویژگی‌های منحصر به فرد بودند.

کلاته‌ها در واقع هسته‌های زیستی‌ای هستند که به‌همراه سایر اجزا و عناصر از جمله قنات، مظهرخانه، آسیاب، یخچال، آب‌انبار، باغ تاریخی، کشتزارها و در برخی موارد همچون کلاته خان مسیل، ترکیبی را شامل می‌شدند که در امتداد یک محور و عمدتاً محور آب شکل می‌گرفتند و توسعه می‌یافتند. این سکونتگاه‌ها در فاصله‌ای بسیار اندک از باغ‌های تاریخی ایجاد شده و توسعه یافته‌اند. در کلاته‌ها هسته‌های مسکونی به‌صورتی متراکم و فشرده و در مقیاسی کوچک‌تر از باغ تاریخی در مجاور آن شکل گرفته‌اند. بستر کلاته‌ها معمولاً دشت منتهی به کوهپایه در شیبی ملایم

بوده است؛ باغ‌های تاریخی در کلاته‌ها معمولاً دارای نظم هندسی هستند.^{۱۲} همچنین این سکونتگاه‌ها فاقد سایر باغ‌ها یعنی باغ‌های خصوصی میوه بودند و تنها در نزدیکی آن‌ها کشتزارهایی وجود داشت. این هسته‌های زیستی کوچک به شدت وابسته به باغ‌های تاریخی بودند، چراکه نه تنها حیانتشان را از باغ تاریخی وام گرفته بودند، بلکه اهالی آن‌ها در واقع کارکنان باغ‌های تاریخی بودند. بنابراین، کلاته‌ها به باغ‌های تاریخی وابستگی زیادی داشتند. حاکمان مستقر در باغ‌های تاریخی عموماً بر نحوه کشت و کار و مدیریت منابع آبی کلاته‌ها نظارت داشتند.

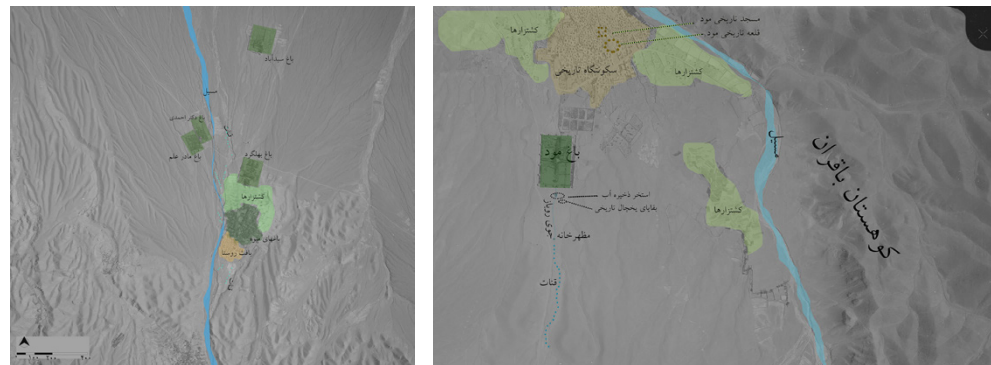
برخی از کلاته‌ها که نقاط استقرارشان در ناحیه بیرجند در تصویر ۱ مشخص شده‌اند، شامل کلاته خان، کلاته عابدین، کلاته امیر، کلاته قنسول، کلاته بیدختی، کلاته شوکت‌آباد، کلاته حاجی‌آباد، کلاته مود و علی‌آباد هستند (تصویر ۱). در تصویر ۲ ساختار برخی از این کلاته‌ها به همراه اجزا و عناصرشان قابل تشخیص‌اند (تصویر ۲).

دسته دوم، الگوهایی هستند که در آن‌ها روستای تاریخی از پیش موجود بوده است؛ سپس خاندان علم باغ‌هایی را در این روستاها احداث کردند. در این روستاها قلعه و مسجد تاریخی در میان بافت تاریخی روستا از پیش موجود بوده است. باغ‌های تاریخی در فاصله‌ای دورتر از هسته تاریخی روستا احداث شدند و توسط مجموعه‌ای از راه‌های ارگانیک با این محدوده‌های سکونتگاهی ارتباط می‌یافتند. اجزا و عناصر این سکونتگاه‌های روستایی شامل قنات، جوی روباز، مسیل، هسته تاریخی روستا، مسجد تاریخی، آسیاب، آب‌انبار و یخچال می‌شود. علاوه بر آن، در این محدوده‌ها سایر باغ‌ها (باغ‌های میوه) و کشتزارها مشاهده می‌گردد (تصویر ۳). بنابراین، شکل‌گیری اجزا و عناصر روستا در این نمونه‌ها دارای تقدم نسبت به ساخت باغ‌های تاریخی بوده است. در بیرجند دو نمونه از این الگوها را می‌توان در سکونتگاه مود^{۱۳} که محل استقرار باغ مود است و سکونتگاه بهلگرد که محل استقرار باغ‌های بهلگرد، مادر علم، سیدآباد و دکتر احمدی است، مشاهده کرد.

تصویر ۲: بالا راست: نمایی از هسته مسکونی و باغ اکبری در سال ۱۳۴۸؛ باغ اکبری، سکونتگاه (کلاته امیر)، مزارع، قنات؛ بالا چپ: اجزا و عناصر کلاته عابدین؛ باغ رحیم‌آباد، سکونتگاه، مزارع، قنات، بخش روباز قنات؛ پایین: روستای امیرآباد (کلاته خان) به همراه باغ امیرآباد، روستای حاجی‌آباد و روستای شمس‌آباد در سال ۱۳۴۸؛ براساس سازمان نقشه‌برداری کشور.

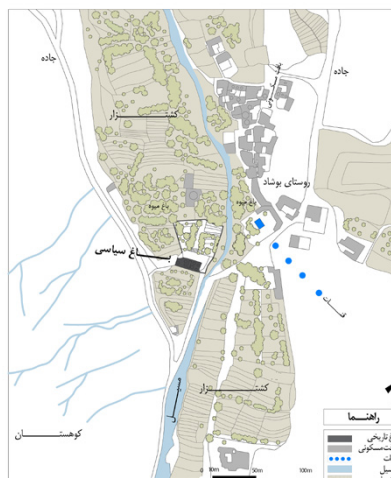
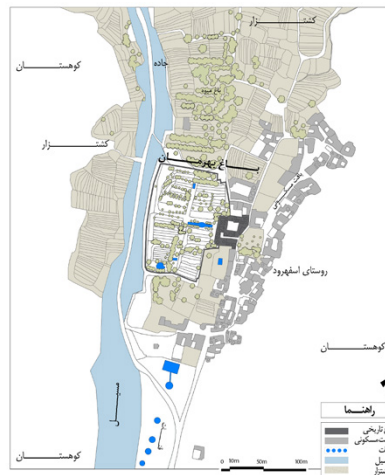
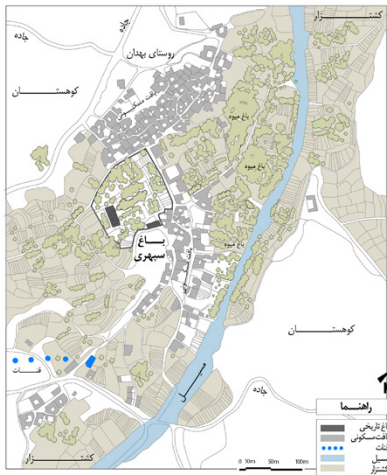
بستر این سکونتگاه‌های روستایی و باغ‌های مستقر در آن‌ها نیز همچون کلاته‌ها دارای شیبی ملایم است. این باغ‌ها نیز همگی متعلق به افراد خاندان علم و نزدیکان آن‌ها بوده‌اند. باغ‌ها دارای انتظام هندسی بوده و دارای پلانی مربع - مستطیل هستند (تصویر ۳). این سکونتگاه تاریخی دارای مسجد و قلعه تاریخی بوده و نسبت به باغ تاریخی دارای وسعت قابل توجهی بوده است؛ همچنین در مود سایر باغ‌ها به‌طور محدود وجود دارند. در سکونتگاه روستایی بهلگرد، هسته تاریخی روستا در بالادست (جنوب) قرار گرفته است. باغ‌ها که در پایین دست و در بستری نسبتاً هموار استقرار یافته‌اند، در بخش شمالی روستا قابل مشاهده هستند. در تصویر هوایی سال ۱۳۴۸ ش مسیل، هسته سکونتگاهی روستا، سایر باغ‌ها، کشتزارها، رشته‌های متعدد قنات و باغ‌های تاریخی بهلگرد، قابل مشاهده‌اند. علاوه بر آن، ذکر این نکته ضروری است که سایر اجزا و عناصر سکونتگاه از جمله مسجد، حمام، برج و قلعه و مدرسه تاریخی پیش از احداث باغ وجود داشتند. این سکونتگاه همچنین دارای یخچال و آب‌انبار است.

تصویر ۳: راست: سکونتگاه روستایی مود و نسبت آن با باغ تاریخی مود و سایر اجزا و عناصر؛ چپ: سکونتگاه روستایی بهلگرد به همراه باغ‌های تاریخی بهلگرد، سیدآباد، مادر علم و دکتر احمدی؛ براساس عکس هوایی سال ۱۳۴۸ سازمان نقشه‌برداری کشور

برخی سکونتگاه‌های اطراف بیرجند که دارای باغ‌های تاریخی هستند، در بستری کوهستانی واقع شده‌اند. باغ‌های تاریخی این سکونتگاه‌ها عموماً متعلق به حاکمان - خاندان علم - نبوده و به سایر اشخاصی که در زمره ملاکان منطقه و مستشاران خاندان علم قرار داشتند، تعلق داشت. اکثر باغ‌ها در شرایط کنونی یا رها شده‌اند و یا به اشخاص دیگری واگذار شدند. سکونتگاه‌های نوفرست، اسفهرود، بوشاد و بهدان در این دسته قرار دارند. تمامی سکونتگاه‌های کوهستانی دارای مسیل (تنگل) بوده و در واقع در امتداد دره‌ای گسترش یافته‌اند. سکونتگاه روستایی نوفرست نسبت به سایر سکونتگاه‌ها از شرایط پایدارتری برخوردار است. این سکونتگاه دارای دو باغ تاریخی پراهمیت به نام‌های حسین آباد و طوقان است که اولی بستری هموار و دومی بستری کوهستانی دارد و هر دو دارای مالکان خصوصی‌اند. باغ بهرمان نیز که در اسفهرود استقرار یافته، اکنون در دست مالک خصوصی است. باغ سپهری بهدان نیز که روزگاری متعلق به خانواده سپهری^{۱۴} بود، اکنون متعلق به مالک خصوصی است. باغ سیاسی بوشاد که روزگاری متعلق به خانواده سیاسی بوده، اکنون به صورت متروکه درآمده است.

الگوی حصار باغ‌ها عمدتاً تابعی از شکل زمین و فاقد انتظام فضایی الگوی باغ‌های رسمی ایرانی است. سکونتگاه‌های پیرامون این باغ‌ها نیز نوع دیگری از الگوی فضایی را به نمایش می‌گذارند. برخلاف کلاته‌ها و روستاهای واقع در دشت، این سکونتگاه‌ها فاقد هسته فشرده مسکونی هستند. این سکونتگاه‌ها که یادآور نحوه استقرار در زمینه‌های کوهستانی هستند، به صورت خانه‌هایی در راستای مسیر تنگل در ترازهای ارتفاعی مختلف و با فاصله بیشتری از یکدیگر استقرار یافته‌اند. بنابراین، در اینجا دیگر هسته‌های فشرده مسکونی مشاهده نمی‌شود (تصویر ۴). در تصویر ۵ یکی از نمونه‌های خانه‌های برجای مانده از دوره قاجار در روستای بوشاد، مشاهده می‌گردد که معماری آن کاملاً با نمونه‌های پیشین متفاوت است (تصویر ۵). حضور مساجد تاریخی دارای قدمتی مربوط به قرن نهم قمری، نشان از حضور روستاها پیش از احداث باغ‌های تاریخی در آن‌ها دارد (تصویر ۶).

تصویر ۴: بالا راست: سکونتگاه تاریخی اسفهرود و باغ تاریخی بهرمان؛ بالا چپ: سکونتگاه تاریخی بهدان و باغ سپهری؛ پایین: سکونتگاه تاریخی بوشاد و باغ تاریخی سیاسی؛ براساس پیمایش‌های میدانی و تصاویر Google Earth

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۶ - پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۱۳۴

تصویر ۶: کتیبه محراب مسجد تاریخی بوشاد مربوط به قرن نهم هجری قمری [شهر رجب المرجب السنة اثنی اربعین و ثمانیه]

تصویر ۵: یکی از خانه‌های روستای تاریخی در بوشاد با الگوی معماری کوهستانی

۳. چالش‌ها، تنگناها و آسیب‌های سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی

به‌منظور انجام هرگونه‌ای مداخله‌ای اعم از به‌کارگیری روش‌های گوناگون حفاظت، ضروری است تا مشکلات موجود در مکان مورد نظر، مطالعه و ارزیابی شوند. در این مقاله این ارزیابی بر اساس سنجش چالش‌ها در مقیاس‌های کلان و میانی انجام شده است. نخست، چالش‌ها با استفاده از اسناد و مدارک مکتوب مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. سپس به بیان چالش‌ها از زبان اهالی به‌ویژه آن دسته از افرادی که دارای تجربه زیسته از دهه‌های چهل و پنجاه خورشیدی در سکونتگاه‌های مورد مطالعه این مقاله هستند، پرداخته شده است. در واقع، این بخش تحلیل روایت‌هایی تاریخی متعلق به ساکنان سکونتگاه‌های مورد بحث از دهه‌های یادشده است. به این دلیل آسیب‌ها ابتدا در منابع موجود، سپس از طریق مشاهده‌های میدانی و در مرحله آخر طی مصاحبه با ساکنان انجام شده که در این مقاله آسیب‌ها و چالش‌ها در ابتدا در مقیاس کلان مورد بررسی قرار گرفته، سپس مشاهده‌ها و تحلیل عکس‌های هوایی به کمک تبیین آسیب‌ها در مقیاس میانی آمده و پس از آن به‌منظور بررسی دقیق‌تر آن‌ها در هر سکونتگاه با یک یا چند نفر از اهالی درخصوص مشکلات موجود در همان سکونتگاه مصاحبه انجام شده است.

۳.۱. چالش‌ها و آسیب‌های سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در مقیاس کلان در بیرجند

بررسی چالش‌ها در مقیاس کلان در ناحیه بیرجند، در واقع اشاره به برخی عواملی دارد که سبب پیدایش و رشد آسیب‌های مقیاس میانی شده‌اند. این دسته از آسیب‌ها در حقیقت تابع سیاست‌های کلان کشور در دوره‌های زمانی گوناگون بوده است.

۳.۱.۱. خارج شدن بیرجند از مرکز توجه مبادلات تجاری

مک‌گروگر در کتاب سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان از فروشگاه‌های بندر کراچی به بدی و از بازار سرپوشیده بیرجند به نیکی یاد می‌کند. وی همچنین به حضور انبوه بازرگانان در بیرجند به‌دلیل قرارگیری در سر راه شهرهای کرکان، یزد، هرات و سیستان اشاره کرده است (مک‌گروگر ۱۳۷۴، ۷۵). بخش وسیعی از رونق اقتصادی بیرجند به‌دلیل نزدیکی آن به هندوستان و امکان مبادله کالاها با مرزهای شرقی بود. بهنیا معتقد است با ایجاد راه شوسه در سال‌های بعد از جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸م) اقتصاد بیرجند به‌دلیل رواج واسطگی رو به افول رفت. خشکسالی‌های متمادی نیز ظاهراً به این وضعیت دامن زده است. همچنین بهنیا عامل دیگری را به‌عنوان مهجور ماندن شهر بیرجند به‌لحاظ اقتصادی بعد از جنگ‌های جهانی دانسته و آن، نزدیکی بیشتر مناطق غربی ایران به اروپاست. این عامل یکی از اصلی‌ترین عوامل در احداث راه‌آهن و به‌دنبال آن توسعه بیشتر مناطق غربی در مقایسه با مناطق شرقی ایران قلمداد می‌گردد (بهنیا ۱۳۸۱، ۱۳۷).

فلور به این موضوع اشاره کرده که ۸۰ درصد اقتصاد ایران در دوره قاجار وابسته به کشاورزی بوده است. او به این نکته اشاره می‌کند که از ابتدای ۱۹۱۴م ضعف سیاسی داخلی، آشفتگی‌های جنگ جهانی اول، قحطی سال‌های ۱۹۱۷-۱۹۱۸م و به‌ویژه انقلاب روسیه موجب از دست رفتن بازار اصلی صادرات ایران و به‌دنبال آن رکود چشمگیر شد (فلور ۲۰۰۳، ۳). در واقع، بیرجند به‌عنوان بازار مبادله محصولات کشاورزی رفته‌رفته از مرکز توجه خارج شد؛ این امر خود زمینه‌ساز برخی مشکلات به‌ویژه در حوزه زندگی روستایی در این ناحیه گردید.

۳.۱.۲. اصلاحات ارضی دهه چهل و انقلاب ۱۳۵۷ خورشیدی: تغییر نظام مدیریتی سکونتگاه‌ها

پس از انقلاب مشروطه در سال ۱۹۰۶م، مبادلات تجاری مبتنی بر کشاورزی در ایران افزایش یافت (همان، ۱۳ و ۱۴). این موضوع به‌دلیل کاهش زمین‌های خالصه و افزایش زمین‌های اربابی به وقوع پیوست (لمتون ۱۹۳۹، ۲۸۹ و ۲۹۰). اما در سال‌های پس از اصلاحات ارضی یعنی از ابتدای دهه چهل خورشیدی، کشاورزی در ایران به میزان زیادی تحت تأثیر قانون یادشده قرار گرفت. اهلرس سه دوره زمانی را برمی‌شمرد که در آن تغییرات اساسی در شالوده اجتماعی - اقتصادی زندگی روستایی در ایران رخ داد: ۱. روستاهای سنتی تا پیش از ۱۳۴۱/م؛ ۲. تحول روستاها منبعث از اصلاحات ارضی دهه چهل خورشیدی؛ ۳. دگرگونی‌های پس از انقلاب ۱۳۵۷/م (همان، ۶۳).

بدیهی است جابه‌جایی‌های جمعیتی و کاهش جمعیت روستایی به دلایلی که ذکر شد، یکی از پیامدهای اصلاحات ارضی در ایران بوده است. بیرجند نیز از این قاعده مستثنی نبوده و بسیاری از روستاها در بازه زمانی ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ خورشیدی به لحاظ جمعیتی دارای رشدی منفی و یا نزدیک به صفر بوده‌اند. مکانیکی یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های سکونتگاه‌های روستایی در بیرجند را رشد کند و بطئی جمعیت و بعضاً جمعیت منفی آن‌ها ذکر کرده است. او به این نکته اشاره کرده است که از مجموع ۲۵۹ روستا ۱۴۴ روستا یعنی بیش از نیمی از آن‌ها دارای نرخ رشد جمعیتی منفی بوده‌اند (مکانیکی ۱۳۸۸، ۱۴۰). این بدان معناست که از ابتدای اصلاحات ارضی مهاجرت روستاییان به مناطق شهری در بیرجند آغاز شده است. این روند در بازه زمانی ۱۳۵۵-۱۳۶۵ش یعنی دهه‌ای که انقلاب سال ۱۳۵۷ش در آن به وقوع پیوست، شتاب گرفته است.^{۱۵}

۳.۱.۳. بحران کم‌آبی

یکی از پراهمیت‌ترین بحران‌هایی که نه‌تنها در بیرجند بلکه در سراسر ایران خودنمایی می‌کند، بحران آب است. ناحیه مورد مطالعه این تحقیق و سکونتگاه‌های آن نیز از این بحران مستثنی نیستند. به نظر می‌رسد این بحران از همان اواخر دوران قاجار نیز مشهود بود و به خالی از سکنه شدن برخی از سکونتگاه‌ها از جمله علی‌آباد منتج شده بود. این واقعه را هیل به‌خوبی توضیح داده است. او با اشاره به کلاته علی‌آباد و باغ آن که محل سکونت حشمت‌الملک بوده است، این موضوع را گوشزد می‌کند که در زمان بازدید وی از این باغ و سکونتگاه یعنی در ۱۹۱۶م، هر دوی آن‌ها خالی از سکنه شده بودند (هیل ۱۹۲۰، ۱۱۶).

نمونه‌ای دیگر از بروز بحران خشکسالی در سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی را می‌توان در کلاته قنسول محل زیست کنسول انگلستان در باغ منظره عنوان کرد. اسناد تاریخی گواهی بر این مدعا هستند که در سال ۱۳۱۶ خورشیدی، کنسول انگلیس مکاتباتی جهت تغییر مکان کنسولگری به دلیل کم‌آبی و عدم همکاری اهالی در تأمین مایحتاج این کنسولگری با حاکم قائنات داشته است.^{۱۶}

امروز نیز یکی از مشکلات مربوط به سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی و نیز خود باغ‌ها نشست گرفته از کم‌آبی است. حفر چاه‌های عمیق و نیمه‌عمیق در دشت بیرجند، سبب آن شده است که سطح آب‌های زیرزمینی سالانه حدود ۲۰ سانتی‌متر افت کند (بهینیا ۱۳۸۱، ۷۳؛ مکانیکی ۱۳۸۸، ۱۱۰).

۳.۲. چالش‌ها، تنگناها و آسیب‌های سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در مقیاس میانی

۳.۲.۱. تغییر بستر و زمینه سکونتگاه‌ها

تغییرات بستر سکونتگاه‌ها و باغ‌های تاریخی که هر کدام با یک سکونتگاه در ارتباط بوده‌اند، در تمامی نمونه‌های مطالعاتی محسوس‌اند، لیکن برخی از نمونه‌ها از اساس دچار تغییر بدون بازگشت بستر شده‌اند. کلاته سرکار و کلاته عابدین از این دسته‌اند؛ بستر این سکونتگاه‌ها به همراه باغ‌های مرتبط با آن‌ها یعنی اکبریه و رحیم‌آباد تغییر کرده و از نخستین سال‌های پس از انقلاب ۱۳۵۷ش توسعه شهری آن‌ها را درنور دیده است. با وجود این، بخش قابل توجهی از این سکونتگاه‌ها همچنان باقی مانده‌اند. باید به این نکته توجه داشت که بسیاری از اجزا و عناصر دارای ارتباط با سکونتگاه‌های یادشده از جمله یخچال، آسیاب و کشتزارهای کلاته‌ها یا از بین رفته‌اند و یا توسط خیابان‌های شهری از باغ تاریخی و سکونتگاه مربوطه جدا مانده‌اند (تصویر ۷).

در مود که در سال ۱۳۸۱ش طبق مصوبه هیئت وزیران به شهر تبدیل شده و امیرآباد (کلاته خان) که سرریز جمعیتی بیرجند به دلیل نزدیکی با آن در این کلاته استقرار یافته‌اند و به احتمال زیاد به‌زودی به شهر تبدیل خواهد شد، نیز تغییر بستر سکونتگاه و افزوده شدن بافت شهری به آن‌ها کاملاً مشهود است (تصاویر ۸ و ۹).

تصویر ۷: مقایسه بستر محیطی باغ‌های اکبریه و رحیم‌آباد در دو سال ۱۳۵۷ و اکنون؛ براساس عکس هوایی سال ۱۳۵۷ سازمان نقشه‌برداری و تصویر Google Earth

تصویر ۸: گسترش کالبدی کلاته خان به دلیل اسکان سرریز جمعیتی بیرجند در آنجا؛ براساس عکس هوایی سال ۱۳۴۸ سازمان نقشه‌برداری و تصویر Google Earth

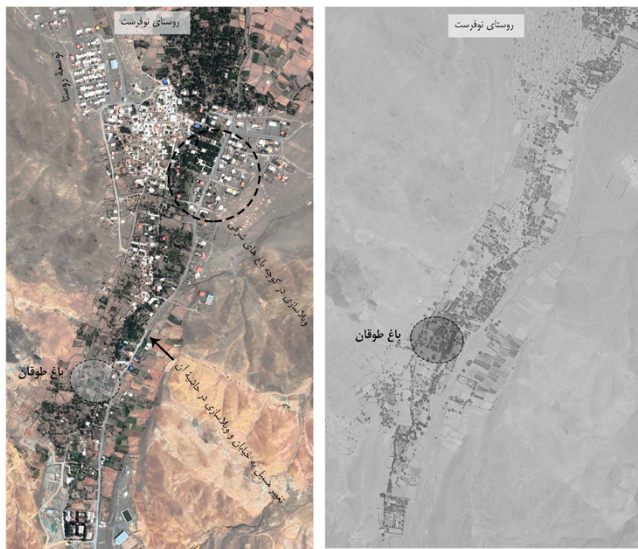

تصویر ۹: تغییر بستر باغ مود و بخش‌هایی از هسته تاریخی شهر؛ براساس عکس هوایی سال ۱۳۴۸ و Google Earth

۲.۲.۳. تخریب و تغییر نظام‌های کالبدی

موضوع تغییر شکل ظاهری بناها و بخش‌های ساخته‌شده در سکونتگاه‌ها و جایگزینی آن‌ها با الگوهای ناهمخوان کمابیش در اکثر نمونه‌های مورد مطالعه قابل رؤیت هستند. اما در سکونتگاه‌های روستایی‌ای که به لحاظ منابع آب و شرایط اقلیمی دارای تفوق هستند، این موضوع بیشتر به چشم می‌خورد. برای مثال در سکونتگاه روستایی نوفرست،

بسیاری از باغ‌های میوه‌ای که در گذشته فاقد بنا بودند، اکنون دارای ویلاهایی نامتجانس با معماری بومی هستند (تصویر ۱۰). با افزایش ساخت‌وسازها، نسبت میان فضاهای پر و خالی و در نتیجه سیمای کلی سکونتگاه تغییر خواهد کرد. نباید از نظر دور داشت که تمامی ساخت‌وسازهای جدید دارای عدم هم‌خوانی با هسته‌های ارگانیکی هستند که ویژگی بارز سکونتگاه‌ها در تمامی نمونه‌های مورد مطالعه است. نمونه‌هایی از ساخت‌وسازهای جدید و توأم با عدم هم‌خوانی با بافت تاریخی سکونتگاه‌ها را حتی در سکونتگاه‌های بسیار کم‌جمعیت از جمله اسفهرود، بوشاد و بهدان می‌توان مشاهده کرد.

تصویر ۱۰: تغییرات کالبدی روستای نوفرست از سال ۱۳۴۸ تاکنون؛ براساس عکس هوایی سال ۱۳۴۸ سازمان نقشه‌برداری و Google Earth

۳.۲.۳. کارکردها و فعالیت‌های ناهمخوان و فضاهای رهاشده

آسیب‌هایی که تحت عنوان آسیب‌های کارکردی طبقه‌بندی می‌شوند، از دو جنبه واجد اهمیت‌اند؛ نخست کارکردهای مربوط به باغ‌های تاریخی که در هیئت تاریخی، مکانی برای زندگی و سکونت دائم یا موقت حاکم/ارباب بودند. این باغ‌ها در واقع محل کار و امرار معاش تعداد زیادی از رعایا بوده است. با اصلاحات ارضی دهه چهل خورشیدی و به دنبال آن با وقوع انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ش حاکمان و اربابان مستقر در باغ‌های تاریخی کوچ کردند و کارکرد باغ‌ها برای همیشه تغییر یافت. به دنبال آن فعالیت‌های پیشین نیز از جمله برپایی جشن‌ها و رسیدگی به مسائل رعیت نیز از باغ تاریخی حذف گردید. امروز، مشکل عمده در برخی از باغ‌های تاریخی، فاقد عملکرد بودن آن‌هاست؛ از جمله این باغ‌ها می‌توان به باغ‌های بهلگرد و مود اشاره کرد. برخی دیگر از باغ‌ها به صورت متروکه درآمده‌اند که از میان آن‌ها می‌توان به حاجی‌آباد و علی‌آباد اشاره کرد.

در وهله دوم، کارکردهای تعریف‌شده برای بستر باغ‌های تاریخی که سکونتگاه‌های مورد مطالعه این مقاله بخشی از آن‌ها محسوب می‌شوند، نیز ناهمخوان هستند که به تدریج هم به بستر و هم به هویت باغ تاریخی آسیب رسانده‌اند. این مسئله بیشتر در دو سکونتگاه کلاته امیر محل استقرار باغ اکبریه و کلاته عابدین، محل استقرار باغ رحیم‌آباد، خوندنای می‌کند. در وضعیت کنونی حضور حسینی و کتابخانه آستان قدس در جبهه شمال غربی باغ بر روی زمین تنیس شوکت‌الملک دوم، بیمارستان رازی در جبهه شمالی باغ تاریخی اکبریه به همراه بنای سوله‌مانند مربوط به نمایشگاه‌های دائمی بیرجند در جبهه شمال شرقی آن، عملکردهای ناهمخوان با باغ و سکونتگاه تاریخی را تشکیل می‌دهند که احداث

خیابان‌های دوره پهلوی و ساخت بیمارستان در جبهه شمالی سبب قطع ارتباط میان سکونتگاه و باغ تاریخی با یخچال مرتبط با آن شده است. بقایای یخچال هم‌اکنون نیز در حیاط بیمارستان قابل مشاهده است (تصویر ۱۱). وضعیت در کلاته عابدین محل استقرار باغ رحیم‌آباد به مراتب بدتر است. احداث بنای استانداری با ۲۵ متر ارتفاع در حریم باغ رحیم‌آباد و نزدیکی آن به کلاته عابدین که در شمال باغ تاریخی استقرار یافته، سبب شده است که تعداد بناهای فاقد عملکرد و رهاشده در این کلاته به مراتب بیشتر از کلاته امیر باشد.

تصویر ۱۱: نمایی از دید پرند کلاته امیر، باغ اکبریه به همراه کاربری‌های اطراف آن

۳.۲.۴. مسائل و مشکلات ناشی از فقر اقتصادی و پیامدهای اجتماعی - فرهنگی آن

ریشه اصلی این دسته از مشکلات که در سطح کلان به آن اشاره شد، دو واقعه اصلاحات ارضی دهه چهل خورشیدی و انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ش است. پیش‌تر به این موضوع اشاره شد که این دو رویداد سبب از میان رفتن نظام‌های مدیریت سنتی در سکونتگاه‌های روستایی در سطح کلان شده است. پیامدهای ناشی از آن‌ها بر روی اقتصاد سکونتگاه‌های روستایی تأثیر گذاشته است. جابه‌جایی‌های جمعیتی که پیش از این به آن اشاره شد، سبب خارج شدن سکونتگاه‌های روستایی از منبع تولیدی و کاهش سطح تولید محصولات روستایی گردید. علاوه بر آن، می‌توان موضوع کم‌آبی را یکی از ریشه‌های تغییر مناسبات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در جوامع سکونتگاهی روستایی دانست. این عوامل که سبب کاهش قابل توجه جمعیت در سکونتگاه‌های روستایی گردیده، اشتغال در بخش تولیدی روستایی را به سمت اشتغال در بخش‌های خدماتی شهری سوق داده است.

۳.۲.۵. تغییرات زیست‌بوم بر اثر از میان رفتن پوشش گیاهی در باغ‌ها

در تمامی سکونتگاه‌های مورد مطالعه با کاهش حجم پوشش گیاهی مواجهیم؛ علت عمده این کاهش را می‌توان در وهله اول در کاهش منابع آبی و در درجات بعدی دلایلی از قبیل تغییر کارکرد برخی از باغ‌ها، رهاشدگی تعدادی از باغ‌های رسمی، باغ‌های میوه و کشتزارها و تک‌محصولی شدن بسیاری از باغ‌ها و کشتزارها جست‌وجو کرد. این موضوع سبب تغییر اکوسیستم در این ناحیه شده است. باید توجه داشت که اکثر باغ‌ها در ناحیه بیرجند به‌ویژه باغ‌های حکومتی دارای مقیاسی بسیار بزرگ‌تر از سکونتگاه‌های مربوطه بوده و خود از این نظر تأثیر قابل توجهی بر زیست‌بوم داشته‌اند. شکل‌گیری خردقلیم‌ها و ترکیب پوشش گیاهی و آب شرایط مطلوبی را برای سکونت فراهم می‌کرده است تغییر و از بین رفتن آن‌ها بر زیست‌بوم منطقه تأثیر بسزایی داشته است. حتی در باغ‌هایی که پوشش گیاهی آن‌ها کمتر دچار آسیب شده‌اند، به‌واسطه کاهش تنوع گیاهی، اکوسیستم موجود در باغ‌ها و اطراف آن‌ها به طرف ناپایداری پیش رفته است.^{۱۷}

۳.۳. روایت‌های ساکنان سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در ارتباط با کاستی‌ها

در این بخش، نتیجه ۱۹ مصاحبه با اهالی سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی و مدیر میراث فرهنگی شهرستان بیرجند مورد تحلیل قرار گرفته است. این مصاحبه‌ها با ساکنانی که تجربه زیسته از دهه‌های چهل و پنجاه خورشیدی از سکونتگاه‌ها پیرامون باغ‌های تاریخی در بیرجند داشتند و کیفیت و کمیت رابطه با حاکمان و مباشران ایشان را در یاد داشتند، انجام شده است. در این ارتباط وضعیت کنونی معیشت آن‌ها و ارتباط فعلی ساکنان با باغ‌های تاریخی نیز مورد سؤال قرار گرفت. اکثر پرسش‌های منتخب مربوط به مشکلات کنونی است که محدود اهالی باقی‌مانده با آن‌ها روبه‌رو هستند. برخی پاسخ‌های تکمیلی توسط مدیر میراث فرهنگی شهرستان بیرجند به مصاحبه افزوده شده است (جدول ۱). هدف از انجام این مصاحبه تدقیق وضعیت تاریخی و وضعیت کنونی با مؤلفه‌های حفاظتی است که از اسناد بین‌المللی استخراج شده‌اند.

جدول ۱: مشکلات موجود در سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند از زبان ساکنان

نام سکونتگاه	نوع سکونتگاه	تعداد مصاحبه‌شوندگان	معضلات	مشروح توضیحات
			تخلیه جمعیتی	افراد مسن مانده‌اند؛ جوان‌ها همه رفته‌اند. نیمی از خانوارها رفته‌اند. برخی افراد تهیدست از شهر ساکن روستا شده‌اند.
			مالکیت	زمین‌ها همه دست بنیاد مستضعفان است. ما فقط برزگری می‌کنیم. در گذشته زمین‌ها متعلق به حاکم (خاندان علم) و ارباب (خاندان سپهری) بوده است.
			نبود امکان اشتغال	اینجا اکثراً صبح می‌روند بیرجند و بعدازظهر که تعطیل می‌شوند، بازمی‌گردند. در علی‌آباد امکان کار و اشتغال وجود ندارد.
علی‌آباد/خان/شوکت‌آباد	کلاته‌ها	۴ نفر	نبود آب	امکان کشاورزی تا حد زیادی از بین رفته است، زیرا آب نداریم. زمین‌های دور از آب را به ما دادند که به درد کشاورزی نمی‌خورد (پیامدهای اصلاحات ارضی). دو قنات وجود داشته که یکی از آن‌ها خشک و دیگری کم‌آب است. چاه هم نداریم.
			از بین رفتن حیات روستایی	سکونت موقت افراد غیربومی در روزهای تعطیل در روستا برای گذران اوقات فراغت. الان حدود ۱۲ هزار نفر در اینجا زندگی می‌کنند (استقرار سرریز جمعیتی بیرجند در کلاته خان)
			نبود امکانات رفاهی و بهداشتی	نبود خانه بهداشت. اعضای شورایاری و دهیاری در بیرجند مستقر هستند.
			آفت درختان میوه (کج)	کج خراطا به محصولات هلو، زردآلو و گردو افتاده است. زردآلوه‌ها سوخته و دارای آفت هستند (بهدان).
			کم‌آبی	سهم آب الان ۲۰-۱۵ سال است همانند گذشته نیست. به علت کم‌آبی درختان گردو خشک شدند. به‌علت خشکسالی مجبوریم محصولاتی چون پیاز، گوجه‌فرنگی و... را از شهر تهیه کنیم. قدیم اینجا گردو و عناب بود که به‌دلیل کم‌آبی همه خشک شده‌اند.
اسفهرود/بوشاد/بهدان/نوفرست	روستاهای دارای بستر کوهستانی	۷ نفر	مالکیت	مالک زمین‌ها نگاه آبلوله است (اوقافی)؛ ما برزگر نگاه آبلوله هستیم. بنیاد مستضعفان و اوقاف به‌شدت به املاک قدیمی دست‌اندازی می‌کنند و آن‌ها را تصاحب می‌کنند.
			فقر و سختی معیشت	محصولات اگر زیاد باشد می‌فروشیم؛ اگر کم باشد به بچه‌هایمان می‌دهیم. در فقر و زحمت زندگی می‌کنیم. بیمه هم نداریم.
			کم شدن جمعیت	الان ۷ تا ۸ خانوار باقی مانده‌اند؛ نیمی از افراد روانه شهر شده‌اند. مدرسه داریم ولی بچهای مشغول به تحصیل نیست. در روستا فقط افراد مسن باقی مانده‌اند.
			نبود امکانات بهداشتی و رفاهی	نبود خانه بهداشت (بوشاد)

از بین رفتن زمین‌های کشاورزی	در محل کنونی بیمارستان گوجه و بادمجان می‌کاشتیم. اینجا گندم، جو، بادمجان، گوجه‌فرنگی و در باغ زردآلو، شفتالو، انار و عناب کاشته می‌شد.
از بین رفتن موقعیت‌های شغلی ساکنان در باغ	افرادی که ساکن کلاته بودند، از سایر نقاط برای کار در باغ و خدمت به خانواده علم به اینجا آمدند و ساکن شدند. وقتی سرکار تشریف می‌آوردند، برای شست‌وشو و نظافت به باغ می‌رفتیم. در قدیم هرکسی ساکن کلاته بوده، وظیفه‌ای داشته: یک عده باغبان، یک عده برزگر و عده‌ای به مشاغل خدماتی اشتغال داشتند. سالار (کدخد) هم داشتیم.
از بین رفتن ارتباط ساکنان با باغ‌های تاریخی (زدودن خاطره جمعی)	ساکنان کلاته همگی به‌نوعی در باغ اشتغال داشتند.
فرسودگی منازل مسکونی	هیچ همکاری‌ای برای مرمت اینجا انجام نمی‌شود.
چندمالکیتی بودن کلاته	چون سکونتگاه چندمالکیتی است، امکان خریدوفروش و اجاره به‌صورت یکجا نیست. هم‌اکنون نهادهایی همچون اوقاف، بنیاد مستضعفان و آستان قدس مدعی بخشی از زمین‌ها هستند. برخی خانه‌ها هم دارای مالک خصوصی هستند؛ اما اجازه تخریب یا تغییر بنا را ندارند. مالکان با نهادهای گوناگون ازجمله بنیاد و اوقاف بر سر حق مالکیت خود دچار اختلاف شدید هستند.
مشکلات معیشتی و اقتصادی شدید	الان گرانی است، در گذشته همه‌چیز بهتر بود.
تخلیه جمعیتی	به‌واسطه وجود استانداری، محدوده رحیم‌آباد را محدوده امنیتی اعلام کردند و روستا کم‌کم شروع به تخلیه شدن می‌کند.
بدون متولی بودن	تا سال ۱۳۹۲ هیچ‌کس اینجا را گردن نمی‌گرفت، نه شهرداری نه بنیاد مسکن و نه راه و شهرسازی. سال ۱۳۹۲ یک طرح تفصیلی برای کلاته سرکار تهیه شد که توانستیم کلاته را در فهرست آثار واجد ارزش تصویب کنیم. اینجا الان معلوم نیست شهر است یا روستا در طرح تفصیلی هم مشخص نشده است.
از بین رفتن نظام مدیریتی در کلاته‌ها	حتی در مورد محصولات که چه کسی چه چیزی بکارد، حاکم نظر می‌داد. مثلاً سبب‌زمینی را خانواده علم وارد منطقه کردند.
عدم اشتغال ساکنان در باغ	اینجا برزگر، باغبان و خدمه را از داخل روستا تأمین می‌کردند.
عدم حضور دائمی ساکنان در روستا	اکثراً در روستا نمی‌مانند. وضعیتشان خوب است، فقط برای کشاورزی به روستا می‌آیند.
تخلیه جمعیتی	روز جمعه ۱۰۰ نفر بین هفته حدود ۳۰ خانوار دارد. هر خانوار یک الی دو نفر دارد. جوان‌ها هیچ‌کدام نیستند. الان در خانه‌ها همه بسته است. جمعه‌ها شهری‌ها می‌آیند.
فقر اقتصادی نسبی	قدیم‌ها همه‌چیز داشتیم: گاو، خر، شیر، ماست و گوشت یا می‌آمدند می‌خریدند یا می‌بردند. الان گوسفندها هم مال پسر ماست.
از بین رفتن صنایع‌دستی	قدیم در روستا ۱۰ تا ۱۵ دار قالی وجود داشت که امروز از بین رفته است.
مشکل اشتغال	
مشکل کمبود آب	

سرکار/ عابدین
کلاته‌های احاطه‌شده توسط شهر
۴ نفر

پهلگرد/ مود
روستاهای کوهپایه‌ای
۴ نفر

مطالعات ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی

شماره ۲۶ - پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۱۴۱

یافته‌های مصاحبه‌های انجام‌شده (جدول ۱)، مبین برخی موضوعات هستند. نخست آنکه با وجود آنکه به‌لحاظ ماهیت و ساختار سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در سه دسته کلاته‌ها، روستاهایی که باغ تاریخی به آن افزوده شدند و سکونتگاه‌های کوهستانی قرار می‌گیرند، به‌لحاظ مشکلات و آسیب‌های وارده می‌توان کلاته‌ها را به دو گروه تقسیم کرد. کلاته‌های سرکار و عابدین به‌دلیل آنکه توسط شهر بیرجند محاصره شدند و زمین‌های کشاورزی‌شان را از

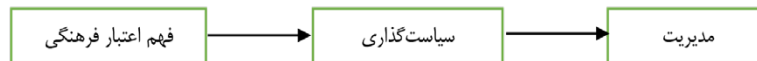
دست دادند، نسبت به کلاته‌هایی که هنوز کمترین میزان حیات در آن‌ها جاری است، همچون شوکت‌آباد و علی‌آباد در وضعیت بغرنج‌تری به سر می‌برند. کلاته خان نیز که محل استقرار باغ امیرآباد است، به دلیل آنکه مکانی برای اسکان سرریز جمعیتی بیرجند شده است، در معرض خطر قرار دارد، اما هنوز ماهیت روستایی و فعالیت‌های کشاورزی خود را حفظ کرده است. دوم آنکه با توجه به این مصاحبه‌ها تصمیمات گوناگونی برای حفاظت از این سکونتگاه‌ها باید اخذ گردد. بنابراین، جدول ۱ مبین آن است که نوع برخورد حفاظتی در سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند باید متفاوت از هم باشد.

۴. اسناد بین‌المللی دارای ارتباط با مبحث حفاظت از سکونتگاه‌های تاریخی

هیچ‌یک از اسناد بین‌المللی به‌طور خاص به حفاظت از سکونتگاه‌های دارای ارتباط با باغ‌های تاریخی اختصاص نیافته است. با وجود این، در این بخش چهار سند عمده مورد مطالعه قرار می‌گیرند که در بسیاری موارد قرابت بیشتری با موضوع مورد بحث دارند؛ یعنی منشور بورا (۲۰۱۳م) که منشور اختصاصی حفاظت است، به این دلیل انتخاب شده که به‌صورتی عام در خصوص حفاظت و مراحل آن بحث می‌کند و از این حیث می‌تواند در هر مکانی که دارای اعتبار فرهنگی است، به کار گرفته شود. اصول ایکوموس - ایفلا درخصوص منظر روستایی به‌عنوان میراث (۲۰۱۷م) به این دلیل انتخاب شده است که بستر مورد بحث آن با بستر مورد مطالعه این مقاله هم‌خوانی دارد. همچنین یکی از کامل‌ترین مراحل حفاظت از منظر روستایی را می‌توان در آن یافت. اصول والتا (۲۰۱۱م) که تکمله‌ای است بر دو منشور واشنگتن (۱۹۸۷م) و توصیه‌نامه ناپروبی (۱۹۷۶م) به این دلیل انتخاب شده است که این سند به‌صورتی کامل، جزئیات فهم ارزش‌ها را مورد مطالعه قرار داده است و به چستی آنچه باید مورد حفاظت قرار گیرد، پرداخته است. همچنین درخصوص چگونگی حفاظت نیز دارای جزئیاتی است که با وجود آنکه این سند برای بستری شهری مورد استفاده قرار گرفته، برخی قرابت‌ها آن هم با پردازشی دقیق آن را برای استفاده در این مقاله مناسب کرده است. منشور حفاظت از میراث بومی ساخته‌شده (۱۹۹۹م) نیز به دلیل آنکه درخصوص سکونتگاه‌های بومی بحث کرده، در این مقاله مورد مطالعه قرار گرفته است. ترتیب مطالعه این اسناد براساس میزان قرابت آن‌ها با مفهوم حفاظت به‌صورت عام و به‌طور خاص درج مطالب دارای ارتباط با سکونتگاه‌هاست. در این اسناد دو موضوع چستی و چگونگی حفاظت مورد ردیابی قرار گرفته‌اند که دلالت بر آنچه باید مورد حفاظت قرار گیرد و نیز چگونگی انجام آن دارد.

مهم‌ترین سندی که به‌طور اختصاصی به موضوع حفاظت اختصاص دارد، منشور بورا است که آخرین نسخه آن در سال ۲۰۱۳م به‌روزرسانی شده است. در منشور بورا بر این موضوع تأکید شده است که حفاظت از یک مکان به‌منظور دستیابی به اعتبار فرهنگی آن مکان انجام می‌شود. همچنین حفاظت باید از روی احتیاط و با احترام به بافت، عملکرد، پیوندها و معانی هر مکان انجام شود (ICOMOS 2013, Article 2).

در منشور بورا بر این موضوع تأکید شده که پیش از هر اقدامی باید اعتبار فرهنگی یک مکان درک شود؛ سپس سیاست‌گذاری و پس از آن مدیریت متناسب در رابطه با هر کدام از سیاست‌ها اتخاذ گردد؛ سیاست‌گذاری برای یک مکان باید براساس فهم اعتبار فرهنگی آن مکان انجام شود. سیاست‌گذاری شامل توجه به عواملی از جمله نیازهای مالکان، منابع، محدودیت‌های خارجی و شرایط کالبدی آن مکان می‌شود (Ibid, article 6). انواع اقدام‌های حفاظت از یک مکان عملیاتی شامل نگهداری،^{۱۸} مراقبت،^{۱۹} مرمت،^{۲۰} بازسازی،^{۲۱} سازگارسازی^{۲۲} و نیز تعریف عملکرد جدید^{۲۳} تعریف شده است (Ibid)، که بسته به میزان آسیب‌های وارده و ارزیابی حدود میزان مداخله مجاز در مکان به‌نحوی که به اعتبار فرهنگی آن آسیب نرساند باید مد نظر قرار گیرد. این عملیات در مورد هر مکان متفاوت و بسته به شرایط، از نوع ایجابی یا سلبی پیشنهاد می‌شوند (تصویر ۱۵). اعتبار فرهنگی^{۲۴} به‌واسطه مکان^{۲۵} و حفاظت از ارزش‌های مستتر در آن که در این منشور شامل بافت^{۲۶} (اجزای کالبدی)، استفاده (کارکردها و فعالیت‌ها)، ارتباطات^{۲۷} (اجزا و عناصر مرتبط با یکدیگر در یک زمینه) و معنا^{۲۸} (هویت، خاطره جمعی، تجارب زیسته و...) می‌شود، مصداق می‌یابد (Ibid, Article 15) (جدول ۲).

تصویر ۱۲: مراحل حفاظت از نگاه منشور بورا ۲۰۱۳^{۲۹}

جدول ۲: راهبردهای حفاظت از مکان‌های تاریخی در منشور بورا

چگونگی		چیستی	
با توجه به: نیازهای مالکان منابع محدودیت‌ها وضعیت کالبدی	تدوین سیاست‌ها	اجزای کالبدی	یافت
نگهداری مراقبت مرمت بازسازی سازگارسازی تعریف عملکرد جدید	تدوین برنامه‌ی مدیریتی در رابطه با سیاست‌ها	کارکردها فما‌لیت‌ها	عملکرد
		اجزا و عناصر مرتبط	پیوندها
		هویت خاطره جمعی تجربه زیسته	معانی

درک اعتبار فرهنگی

در منشور ایکوموس - ایفلا درخصوص مناظر روستایی به‌عنوان میراث (۲۰۱۷م)، به موضوع حفاظت نگاهی عمل‌گرایانه شده است. در این سند چهار مرحله به‌عنوان مراحل اقدام مؤثر برای حفاظت از منظر روستایی و ارزش‌های میراثی موجود در آن توصیه شده است: ۱. فهم ارزش میراثی روستاها؛ ۲. محافظت از مناظر روستایی و میراث آن؛ ۳. مدیریت مناظر روستایی و میراث موجود در آن‌ها؛ ۴. انتقال ارزش‌های میراثی مناظر روستایی از طریق ارتباطات و آموزش.^{۳۰}

در این سند تأکید شده است که به‌منظور هرگونه مداخله یا انجام اقدام حفاظتی، باید ابتدا به فهم ارزش‌های میراثی موجود در مناظر روستایی پرداخته شود. به‌منظور فهم دقیق موارد یادشده، پیشنهاد شده است تا وضعیت کنونی روستا در کنار تحولات تاریخی آن شناسایی شوند. پیوندهای گذشته و حال (فضایی، فرهنگی، اجتماعی، تولیدی و عملکردی) به‌همراه تمام اجزا و عناصر موجود شامل طبیعی و انسان‌ساخت، مادی و غیرمادی، نظام‌های حاکم بر روستا، مالکان در گذشته و حال، فهرست‌برداری و خلاصه‌نویسی شوند.

معیار دوم اقدام که مشخصاً به موضوع اقدامات حفاظتی مربوط می‌شود، شامل چند راهکار اساسی است. در این مبحث به این موضوع پرداخته شده که پیش از سایر اقدامات لازم است تا چارچوب‌ها و ظرفیت‌های قانونی و سیاست‌های کلی برای تضمین پایداری و تاب‌آوری زیست‌فرهنگی مناظر روستایی مورد بازبینی قرار گیرند. سپس توصیه شده است به وضع سیاست‌ها شامل قوانین، ضوابط، راهکارهای اقتصادی، راهکارهای دولتی، تبادل اطلاعات و پشتیبانی فرهنگی پرداخته شود.^{۳۱} ماهیت پیچیده مناظر روستایی ضرورت توسعه سیاست‌های ویژه و چندوجهی را که عوامل وسیع فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی را مد نظر قرار می‌دهند، گوشزد می‌کند. درنهایت، مقصود اصلی این بخش از معیارهای اقدام این است که باید نوع اقدامات حفاظتی مشخص شوند. پیش‌تر درخصوص انواع اقدامات حفاظتی در منشور بورا (۲۰۱۳) صحبت شد. در این سند نیز اقدامات حفاظتی شامل حفاظت صرف، مرمت، نوآوری، تغییرات همخوان (سازگارسازی)، نگهداری و مدیریت بلندمدت عنوان شده است (ICOMOS 2017, Action Criteria).

بخش سوم معیارهای اقدام به مدیریت پایدار اشاره دارد. در این بخش به حقوق زیست‌فرهنگی اشاره شده است که از طریق توجه به ماهیت زنده و پویای مناظر، انسان و گونه‌های جانوری و احترام به تنوع فرهنگی و رویکردهای متنوع انسان‌ها درباره طبیعت محقق می‌شود. همچنین به ضرورت شناسایی مالکان، ساکنان محلی، بومیان و گروه‌های مهاجر

اشاره شده است. در واقع، دانش بومی آن‌ها، ارتباطات، وابستگی‌شان به مکان و نقش آن‌ها در شکل‌گیری و نگهداری از منظر روستایی نباید نادیده گرفته شود. در ادامه بر توجه به ارتباط میان وجوه فرهنگی، طبیعی، اقتصادی و اجتماعی تأکید شده است و این موارد لازمه توسعه راهبردهای مدیریتی پایدار برای مناظر روستایی به‌عنوان منابع میراثی دانسته شده‌اند. در این سند همچنین به توجه به تعامل میان مناظر روستایی و شهری اشاره شده و بر این نکته تأکید شده که چگونه شهر و روستا در تعامل با یکدیگر به ایجاد فرصت‌های اقتصادی، تفریحی، گردشگری و تحصیلی کمک می‌کنند. در مبحث مدیریت مناظر روستایی بر ضرورت ایجاد تعادل میان برنامه‌ریزی‌های بلندمدت اقتصادی و نیازهای کوتاه‌مدت ساکنان تأکید شده است.^{۳۳} در این بخش از مبحث مدیریت پایدار به این موضوع اشاره شده که اداره عادلانه مناظر روستایی از ضرورت‌هاست. این مقوله شامل مشارکت فعال ساکنان در تصمیم‌گیری‌ها و اجرای آن و تعامل میان ساکنان شهری و روستایی هم در تبادل دانش و هم در مسئولیت‌های مدیریتی است (Ibid).

جدول ۳: مراحل و سازوکارهای حفاظت از میراث روستایی در اصول ایکوموس - ایفلا درخصوص منظر روستایی به‌عنوان میراث

چستی	چگونگی
پیوندهای گذشته و حال	کالبدی - فضایی فرهنگی اجتماعی تولیدی عملکردی
تدوین سیاست‌ها	قوانین ضوابط راهکارها تبادل اطلاعات پشتیبانی فرهنگی
تعیین اقدامات	حفاظت مرمت نوسازی سازگارسازی نگهداری مدیریت
فهم ارزش‌ها	احترام به: تنوع فرهنگی رویکردها به طبیعت ماهیت زنده و پویای مناظر انسان گونه‌های جانوری
اجزا و عناصر	شناسایی مالکان: ساکنان محلی بومیان گروه‌های مهاجر دانش بومی پیوندها/ارتباطات تعلق مکانی هویت
مدیریت	توجه به وجوه: اقتصادی اجتماعی طبیعی فرهنگی
توسعه آگاهی	آموزش‌های مشترک تبادل دانش ارتقای ظرفیت‌های آموزشی فعالیت‌های مطالعاتی: نمونه‌های مطالعاتی موردی و تهیه نقشه فرهنگی
نظام‌های حاکم بر روستا	ایجاد فرصت‌های: اقتصادی تفریحی گردشگری تحصیلی/آموزشی
مالکان در گذشته و حال	تعادل برنامه‌های بلندمدت اقتصادی با نیازهای کوتاه‌مدت ساکنان مشارکت فعال
آموزش	توسعه آگاهی

معیار چهارم اقدام به مشارکت و آموزش اختصاص دارد. توسعه آگاهی از ارزش‌های مناظر روستایی از طریق اقدامات مشارکتی مانند به‌اشتراک‌گذاری آموزش، دانش، ارتقای ظرفیت‌ها، آگاهی‌رسانی درباره میراث و انجام فعالیت‌های مطالعاتی توصیه شده است. در این معیار همچنین به آگاهی از ابزار و روش‌هایی برای انتقال بهتر دانش سنتی و فنی اشاره شده است و بر توسعه نمونه‌های مورد مطالعه، تهیه نقشه فرهنگی، دانش مشترک و انجام طرح‌هایی در میدان مطالعه که مشارکت مالکان، جوامع محلی، متخصصان میراث فرهنگی، سایر تخصص‌ها با دیسپلین‌های مختلف، مدارس و دانشگاه‌ها را در پی داشته باشد، تأکید شده است (Ibid) (جدول ۳).

اصول والتا که در سال ۲۰۱۱م با هدف تدوین دستورالعملی در حفاظت از شهرهای تاریخی و نواحی تاریخی شهرها تنظیم و مورد تصویب ایکوموس قرار گرفت، در واقع تکمله‌ای بر منشور واشنگتن (حفاظت از شهرهای تاریخی) ۱۹۸۷م و توصیه‌نامه نایروبی ۱۹۷۶م است. به‌رغم آنکه بستر مورد مطالعه این مقاله نواحی روستایی و کوچک‌تر از روستاست، برخی موضوعات به‌ویژه آن‌هایی که با امر حفاظت در ارتباط‌اند، میان سکونتگاه‌های روستایی و شهری دارای نقاط مشترکی هستند. هدف اصلی از تهیه چنین سندی طرح اصول و راهبردهایی عملی برای هرگونه مداخله در شهرها و محدوده‌های شهری تاریخی عنوان شده است. این اصول و راهبردها به‌منظور صیانت از ارزش‌های شهرهای تاریخی و بسترهای مرتبط با آن‌ها و به‌منظور تجمیع آن‌ها برای زندگی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی روزگار حاضر وضع شده است (ICOMOS 2011, Preamble). این سند در چهار بخش تعاریف، چالش‌ها و معضلات، معیارهای مداخله و طرح‌ها و راهبردها تنظیم شده است که نشان از نگاه تخصصی به موضوعات و توجه به جزئیات در آن دارد.

بخش چهارم اصول والتا به پیشنهادها و راهبردهای^{۳۳} حفاظت اختصاص دارد که به تبیین موضوعات مطرح‌شده در این مقاله کمک می‌کند. آنچه باید در شهرهای تاریخی و نواحی تاریخی شهرها، مورد حفاظت قرار گیرند و چگونگی انجام عملیات حفاظتی، در این بخش مورد بحث قرار گرفته است. در این بخش ابتدا به آنچه باید مورد حفاظت قرار گیرد، اشاره شده است؛ این بخش دارای مطالب مشترکی با بخش مقدمه و تعاریف منشور واشنگتن است. در اصول والتا به آنچه باید مورد حفاظت گیرد، یعنی اصالت^{۳۴} و یکپارچگی^{۳۵} شهر تاریخی که با عناصر ملموس و غیرملموس آن شناخته می‌شود شامل این موارد است: الف) الگوهای شهری؛ ب) ویژگی‌های ظاهری بناها؛ ج) زمینه و رابطه آن با شهر؛ د) عملکرد؛^{۳۶} و ه) سنت‌ها، فرهنگ‌ها و معانی (Ibid, Proposals and Strategies). در ماده دوم همین بخش مجدداً به تمامیت شهر تاریخی یا محدوده تاریخی شهر و ارتباط آن با بستر پیرامون و اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده این بستر اشاره شده است. در ماده سوم به بافت اجتماعی و تنوع فرهنگی اشاره شده و آخرین بند به ضرورت توجه به منابع تجدیدناپذیر، ضرورت حفاظت از آن و تلاش برای بازیافت اشاره شده است (Ibid). در بندهای b تا z از این اصول به برخی هنجارها پرداخته شده است که سیاست‌های کلی در حفاظت را تبیین می‌کنند. در واقع در این بندها به چگونگی مواجهه با شهر تاریخی در هنگام حفاظت آن پرداخته شده است. این موارد شامل عملکردهای جدید، معماری معاصر، فضاهای عمومی، تسهیلات و اصلاحات، حمل‌ونقل، گردشگری، تهدیدها و خطرات، ذخیره انرژی و مشارکت می‌گردد (Ibid). این بخش اجرایی‌ترین سیاست‌های حفاظت را در شهرهای تاریخی با جزئیات گوناگون مورد بحث قرار داده است. مواردی همچون حمل‌ونقل در سکونتگاه‌های روستایی مصداق نمی‌یابند، اما برخی مباحث همچون افزودن عملکردهای جدید و ساخت بناهای جدید همخوان (سازگارسازی) با توجه به ماهیت درخطر کالبد سکونتگاه‌ها از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند.

در پایان این بخش دو بند جداگانه به تدوین برنامه حفاظتی و برنامه مدیریتی اختصاص یافته است. برنامه حفاظتی در واقع بر پایه مطالعات شهری و ابزاری برای تحلیل و اعاده ارزش‌های باستان‌شناختی، تاریخی، معماری، فنی، اجتماعی و اقتصادی است. برنامه حفاظتی باید با برنامه یا پلان مدیریتی همراه باشد که در بندی جداگانه به آن پرداخته شده است. همچون بخش شناخت، بخش تدوین پلان مدیریتی نیز بر پایه حفاظت از ارزش‌های ملموس و غیرملموس بنا نهاده می‌شود. بنابراین در این بخش برخی راهبردها تعیین شده‌اند که به یک برنامه مدیریتی جامع و موفق می‌انجامد. این راهبردها شامل تعیین ارزش‌های فرهنگی، تعیین مالکان و ارزش‌های آن‌ها، تشخیص اختلاف‌های بالقوه، تعیین

اهداف حفاظت، مشخص نمودن قوانین، منابع و ابزار مالی و مدیریتی، فهم نقاط قوت و ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها و تدوین استراتژی‌های مناسب و تعیین بازه زمانی برای کار و اقدامات می‌گردد (Ibid) (جدول ۴).

جدول ۴: مراحل حفاظت در اصول والتا برای حفاظت و مدیریت شهرهای (بزرگ و کوچک) تاریخی و نواحی تاریخی شهرها

چیستی	چگونگی
عناصر ملموس و ناملموس	عملکردهای جدید سازگاری با عملکردهای سنتی رفاه حال ساکنان محاسبه تعداد استفاده‌کنندگان
	معماری معاصر (بناهای جدید) سازگاری و همخوانی با بناهای موجود قدرت بیان متمایز توجه به نقاط کانونی و دید و منظر
	فضاهای عمومی تقویت فضاهای باز و عمومی رابطه متناسب میان توده‌افضا
	تسهیلات و اصلاحات مدیریت تضاد میان حفاظت و نیازهای ساکنان شهر تاریخی تأمین رفاه حال ساکنان
یکپارچگی	حمل‌ونقل ارجحیت مسیرهای پیاده در نظر گرفتن فضاهای پارک خارج از محدوده‌های تاریخی
بافت اجتماعی و تنوع فرهنگی	گردشگری ایجاد فرصت‌های اقتصادی عدم ایجاد مزاحمت برای ساکنان
منابع	تهدیدها و خطرات کاهش ریسک خطرات احتمالی از طریق انجام تعمیرات
	ذخیره انرژی بهینه‌سازی در مصرف بناهای قدیمی و ساخت‌وسازهای جدید کاهش آلاینده‌های محیطی
	مشارکت

منشور میراث ساخته‌شده بومی (۱۹۹۹م)، از بسیاری جهات با اسناد پیشینی که مورد مطالعه قرار گرفتند، دارای قرابت است. در این منشور اصول حفاظت از میراث بومی شامل پنج مورد اعلام شده است که شامل استفاده از تخصص‌های گوناگون در امر حفاظت، توجه به ارزش‌های فرهنگی و شخصیت سنتی بناها، مجموعه‌ها و سکونتگاه‌ها و توجه به جنبه‌های ناملموس، سنت‌ها و شیوه‌های زیست در کنار فرم فیزیکی و بافت دارای وجوه اشتراک با سایر اسناد مورد مطالعه این مقاله هستند. در بندهای سوم و چهارم همین بخش از منشور به دو مورد توجه شده که به نظر، واجد اهمیت می‌رسند. در بند سوم به این موضوع اشاره شده که بومی شامل تک‌سازه نمی‌گردد و باید در این باره به نگهداری و حفاظت از مجموعه‌ها و سکونتگاه‌هایی که نماینده ویژگی یک ناحیه هستند، توجه نمود. در بند چهارم این بخش به این مورد اشاره شده که میراث بومی ساخته‌شده، جزئی جدایی‌ناپذیر از منظر فرهنگی^{۳۷} است؛ بنابراین، این رابطه باید در رویکردهای حفاظتی مورد اتخاذ مد نظر قرار گیرد (ICOMOS 1999, Principles of Conservation).

جدول ۵: مؤلفه‌های حفاظت در منشور میراث ساخته‌شده بومی

چیستی	چگونگی
ارزش‌های فرهنگی	استفاده از تخصص‌های گوناگون در حفاظت مطالعه و مستندسازی
شخصیت سنتی بناها، مجموعه‌ها و سکونتگاه‌ها	مکان‌یابی، منظر و مجموعه بناها پیروی از روش‌های سنتی خانه‌سازی
سنت‌ها و شیوه‌های زیست	تعیین سازوکار جایگزینی مواد و مصالح در صورت لزوم تغییرات و مرمت‌های دوره‌ای آموزش

مطالعات مشارکت ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۶ - پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۱۴۶

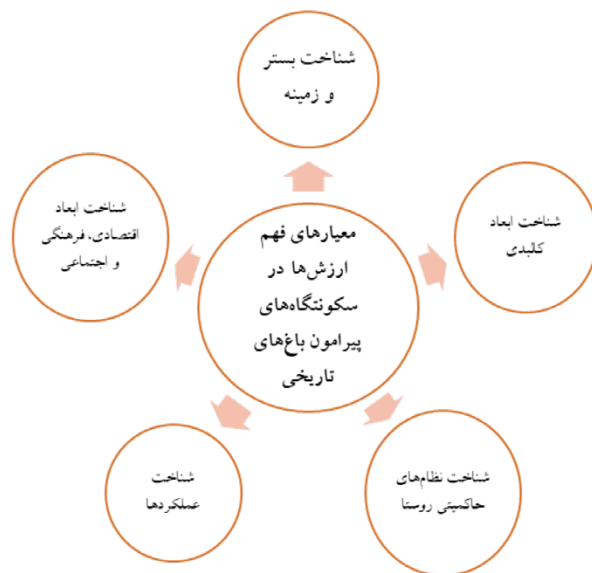
اسناد بین‌المللی مورد مطالعه این بخش از بسیاری جهات با یکدیگر دارای قرابت هستند؛ هرچند بسیاری از وجوه آن‌ها به دلیل اهداف و ماهیت‌های گوناگون، با یکدیگر تفاوت دارند. بدیهی است هریک از اسناد مورد مطالعه باید قابلیت استفاده در محدوده مورد مطالعه یعنی ناحیه بیرجند را بیابند.

در چهار سند مورد مطالعه، بخش ابتدایی عملیات حفاظت به مثابه فهم ارزش‌ها در نظر گرفته شده است که در واقع شناخت ارزش‌های موجود در یک اثر تاریخی تلقی می‌گردد. در تمام این اسناد بخش فهم ارزش‌ها به ابعاد ملموس و ناملموس اشاره دارد. در منشور بورا بخش‌های ملموس شامل بافت یعنی اجزا و عناصر کالبدی و پیوندها به معنای بستر و زمینه می‌شود. در کنار آن به ابعاد ناملموس یعنی عملکردها و معانی نیز اشاره شده است.

این مفاهیم در اصول ایکوموس - ایفلا درخصوص منظر روستایی به عنوان میراث نیز شامل اجزا و عناصر ملموس و ناملموس می‌گردد، اما مؤلفه‌های این بخش از سند از یکدیگر تفکیک نشده‌اند. به طور مثال، دو مؤلفه پیوندهای گذشته و حال در روستا و اجزا و عناصر شامل ابعاد ملموس و ناملموس می‌شوند که در این سند از یکدیگر تفکیک نشده‌اند (جدول ۳)؛ درحالی که این مؤلفه‌ها در منشور بورا به صورتی خلاصه‌تر و طبقه‌بندی شده‌تر در دسترس هستند. اما درعین حال، در بخش فهم ارزش‌ها اصول ایکوموس - ایفلا به دو مؤلفه پراهمیت اشاره دارد که در سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی در بیرجند، کاملاً مصداق می‌یابند؛ دو مؤلفه نظام‌های حاکم بر روستا و مالکان در گذشته و حال، از موضوعاتی هستند که طی مصاحبه‌های انجام شده با اهالی مکرراً مورد اشاره قرار گرفتند. درعین حال، باید به این موضوع نیز توجه کرد که موضوع مالکیت‌ها در واقع بخشی از نظام اجتماعی این روستاها در گذشته و حال تلقی می‌گردند، زیرا با وجود نظام حاکم/ارباب - رعیتی، مالکیت خصوصی در این سکونتگاه‌ها عملاً تابعی از میزان وابستگی به حاکم و میزان ثروت شخصی به شمار می‌رفت.^{۳۸}

در اصول والتا مبحث فهم ارزش‌ها مشخصاً اشاره به شناخت عناصر ملموس و ناملموس دارد که در جدول ۴ به ریز آن‌ها پرداخته شد. در این اصول دسته‌بندی کاملی از انواع عناصر ملموس و ناملموس ارائه شده است؛ درعین حال، دوباره به موضوع یکپارچگی، بافت اجتماعی و تنوع فرهنگی و منابع نیز اشاره شده است. این موضوعات نیز در زمره مؤلفه‌های ملموس و ناملموس قرار می‌گیرند. منشور میراث ساخته شده بومی نیز بدون تفکیک و دسته‌بندی به ابعاد ملموس و ناملموس سکونتگاه‌های بومی اشاره دارد.

مجموع مؤلفه‌هایی را که در بحث فهم ارزش‌ها جای می‌گیرند، می‌توان در تصویر ۱۳ مشاهده کرد. در این دیاکرام مؤلفه‌ها در دو گروه ملموس و ناملموس جای می‌گیرند. مؤلفه‌های ملموس شامل شناخت بستر و زمینه و شناخت ابعاد کالبدی می‌گردد. شناخت بستر و زمینه به موضوعات مهمی از جمله منابع آب، نحوه و محل استقرار سکونتگاه و موضوعات زیست‌محیطی از جمله پوشش گیاهی اختصاص دارد. شناخت ابعاد کالبدی نیز شامل پهنه‌های گوناگون سکونتگاه‌ها، نسبت آن‌ها با یکدیگر، فضاهای پرو خالی و نحوه استقرار این فضاها نسبت به هم می‌شود که این موارد مشخصاً در اصول والتا مورد اشاره قرار گرفتند. همچنین برآیند نتایج حاصل از تحلیل روایت‌های ساکنان سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی به انضمام مشاهدات میدانی، اهمیت پرداختن به سه دسته از مؤلفه‌های ناملموس را گوشزد می‌کند. این مؤلفه‌ها شامل شناخت کارکردها، شناخت ابعاد اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی و شناخت نظام‌های حاکمیتی سکونتگاه‌ها می‌شود. کارکردها شامل عملکردها و فعالیت‌های تاریخی و کنونی است. مؤلفه شناخت ابعاد اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی به بررسی وضعیت سکونتگاه از نقطه‌نظرهای یادشده اختصاص دارد. مؤلفه پراهمیت دیگر، نظام‌های حاکمیتی سکونتگاه‌هاست که در گذشته تفاوت چشمگیری با وضعیت کنونی آن‌ها داشته است. در واقع با گسست نظام‌های حاکمیتی سنتی در دهه‌های چهل و پنجاه خورشیدی، سکونتگاه‌ها در ناحیه بیرجند با مشکلات جدی مواجه شدند (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: تدقیق مؤلفه‌های شناخت ارزش‌ها (مرحله نخست حفاظت) در اسناد بین‌المللی با موضوعات برآمده از مصاحبه با ساکنان سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی و مشاهدات میدانی در بیرجند

چگونگی حفاظت و یا به عبارتی انجام هرگونه مداخله بدون ایجاد آسیب نیز در اسناد بین‌المللی گوناگون، مورد تدقیق قرار گرفته‌اند (جدول ۲، ۳، ۴ و ۵). با وجود این، آنچه موجب انجام رویکرد حفاظتی دقیق می‌گردد، توجه به عواملی است که هم‌اکنون این سکونتگاه‌ها با آن‌ها مواجه هستند. در جدول ۱، برخی از کاستی‌های موجود از زبان ساکنان مورد بررسی قرار گرفت. همچنین در بخش ۳ به مواردی در مقیاس‌های کلان و میانی اشاره شد که برخی دلایل تخریب وسیع رخ داده در این سکونتگاه‌ها و نیز پیامدهای حاصل از این رخدادهای مورد تحلیل قرار می‌داد. دستیابی به مراحل حفاظت یا چگونگی انجام آن در سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی که یکی از پرسش‌های اصلی این مقاله به شمار می‌رود، در واقع تلفیقی است از چهار سند مورد مطالعه در این مقاله به‌انضمام مشکلات و مسائلی که هم‌اکنون در این سکونتگاه‌ها وجود دارند (بخش ۳ و جدول ۱). در دو سند منشور بورا (۲۰۱۳م) و اصول ایکوموس - ایفلا درخصوص منظر روستایی به‌عنوان میراث (۲۰۱۷م) مراحل حفاظت دسته‌بندی شده هستند. در منشور بورا تدوین سیاست‌ها با توجه به برخی مؤلفه‌ها و تدوین پلان مدیریتی به دنبال آن در واقع به‌نوعی اقدامات مختلف حفاظتی را شامل می‌شود (جدول ۲)؛ اما در اصول ایکوموس - ایفلا، اقدامات حفاظتی مقتضی همگی در دسته حفاظت جای گرفته‌اند. پس از آن مدیریت با توجه به حقوق زیست‌فرهنگی، رابطه پایدار میان روستا و شهر و عدالت تشریح شده است. بخش آموزش هم در همین اصول و منشور میراث ساخته‌شده بومی (۱۹۹۹م)، مورد اشاره قرار گرفته است. اما اصول والتا (۲۰۱۱م) به جزئیات حفاظت در نواحی تاریخی شهری پرداخته است و دسته‌بندی آن کاملاً با منشور بورا و اصول ایکوموس ایفلا و حتی منشور میراث ساخته‌شده بومی تفاوت دارد. در این مقاله با توجه به بستر مطالعه که بستی روستایی را در مرکز توجه قرار می‌دهد و با توجه به آسیب‌هایی که به ذکر آن‌ها پرداخته شد، مراحل درج‌شده در اصول ایکوموس - ایفلا به‌عنوان مبنای اصلی حفاظت مد نظر قرار گرفته است. سپس هریک از سه سند دیگر به فراخور موضوعات مطرح‌شده و میزان قرابت آن‌ها با موضوع مورد مطالعه در امر حفاظت مورد توجه قرار گرفته‌اند. این موضوعات با توجه به نیازهای ساکنان و مشکلات آن‌ها و آسیب‌شناسی محدوده مورد مطالعه و نیز اسنادی که به آن‌ها اشاره شد، در جدول ۶ خلاصه شده‌اند (جدول ۶). جدول ۶ در واقع اشاره به حفاظت به‌صورتی عام در محدوده مورد مطالعه دارد.

جدول ۶: مؤلفه‌های حفاظت در چهار سند بین‌المللی مورد مطالعه این مقاله با توجه به آسیب‌ها و مشکلات ساکنان

تدوین راهبردهای کلی	اعادة ارزش‌های شناسایی‌شده در سکونتگاه‌ها از طریق تدوین سازوکارهای حفاظتی متناسب
تعیین اقدامات حفاظتی مقتضی نگهداری (سیاست‌ها)	مرمت احیا بازسازی سازگارسازی تعریف عملکردهای جدید
تدوین پلان مدیریتی	تقویت بناها و بافت‌های موجود از طریق: حفاظت و مرمت باغ‌های تاریخی تعریف الگوهای جهت افزودن بناهای جدید در صورت لزوم تعریف عملکردهای جدید و همخوان با بافت تاریخی حفاظت از عملکردهای سنتی توانمندسازی بناهای تاریخی سکونتگاه
	تقویت موضوعات فرهنگی، حیات اجتماعی، شکل‌ها، تعاونی‌ها و مراسم سنتی حل‌وفصل موضوعات مربوط به مالکیت
	تدوین سازوکارهایی جهت تقویت مؤلفه‌های زیست‌محیطی از طریق: تقویت گونه‌های گیاهی بومی در باغ‌ها و سکونتگاه‌ها حفاظت از جانداران محلی گونه‌های حیات‌وحش مرمت و احیای منابع آبی
	تقویت پتانسیل‌های اقتصادی از طریق: ایجاد فرصت‌های اشتغال در حوزه حفاظت و نگهداری از باغ‌های تاریخی احیای صنایع‌دستی در معرض خطر ایجاد فضا و بودجه مناسب برای تقویت کشاورزی و دامپروری سنتی با توجه به موجودی آب تقویت گردشگری روستایی با تعریف عملکردهای اقامتی در سکونتگاه‌های روستایی مرمت بناهای موجود و ایجاد فرصت‌های سکونت افراد در سکونتگاه‌ها به‌صورت دائم و موقت
تدوین برنامه آموزشی	ایجاد سازوکارهای مناسب برای برگزاری دوره‌های آموزشی مشترک شهر و روستا برگزاری کلاس‌ها و دوره‌هایی در زمینه آموزش شیوه‌های معیشت بومی و دانش سنتی برگزاری دوره‌های آموزش صنایع دستی و کشاورزی در روستا

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۶ - پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۱۴۹

۵. بحث: تحلیل مؤلفه‌های حفاظت از سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند

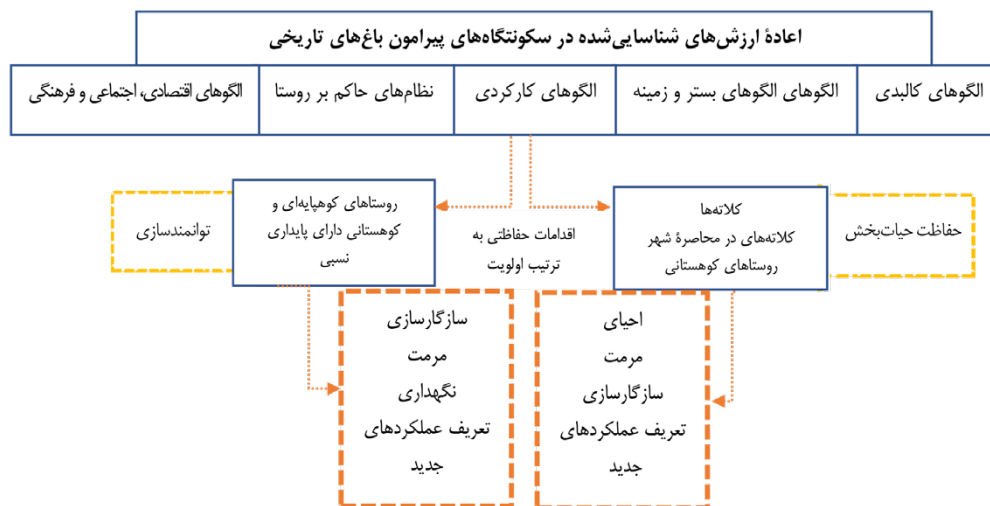
از تجمیع مؤلفه‌هایی که برای شناخت یا فهم ارزش‌ها در بخش ۴ این مقاله به آن‌ها اشاره شد، برخی موضوعات اصلی قابل استناد هستند. در منشور بورا از فهم ارزش‌ها با عنوان درک اعتبار فرهنگی نام برده شده که شامل شناخت اجزای کالبدی، عملکردها، پیوندها (بستر و زمینه) و معانی (موضوعات اجتماعی و فرهنگی) است. در اصول ایکوموس - ایفلا درخصوص مناظر روستایی به‌عنوان میراث، مؤلفه پیوندهای گذشته و حال به فهم ارزش‌های کالبدی - فضایی، فرهنگی، اجتماعی، تولیدی و عملکردی اشاره دارد. مؤلفه بعدی به اجزا و عناصر اشاره دارد که دلالت بر موضوعات مادی و غیرمادی (ملموس و ناملموس) دارد. در مؤلفه پراهمیت دیگر نظام‌های حاکم بر روستا و مالکان در گذشته و حال هستند که در سایر اسناد مغفول واقع شده‌اند.

در اصول والتا نیز به عناصر ملموس و ناملموس اشاره شده است که شامل الگوهای شهری/روستایی، ویژگی ظاهری بناها، بستر و زمینه، عملکردها و موضوعات فرهنگی - معنایی می‌شود. همچنین به سایر مؤلفه‌ها همچون یکپارچگی، بافت اجتماعی و تنوع فرهنگی اشاره شده است؛ در واقع موارد اصلی به موضوعات ملموس و ناملموس تقسیم می‌شوند که در ابتدا مورد اشاره قرار گرفته‌اند. برخی مؤلفه‌ها از جمله یکپارچگی دلالت بر پیوستگی عناصر و اجزای یک سکونتگاه تاریخی از نقطه‌نظرهای ملموس و ناملموس دارند که به‌دلیل انقطاعی که در دهه‌های چهل و پنجاه خورشیدی صورت گرفته، در این نمونه‌ها محلی از اعراب پیدا نمی‌کنند. همچنین بافت اجتماعی و تنوع فرهنگی مواردی هستند که پیش‌تر

در بحث عناصر ناملموس مورد اشاره قرار گرفتند. ازسوی دیگر، مؤلفه منابع، اشاره به دارایی‌های سرزمین و موضوعات محیط زیستی دارد که در مؤلفه بستر و زمینه باید مورد پردازش قرار گیرند.

در منشور میراث ساخته‌شده بومی، مؤلفه‌های ارزش‌های فرهنگی و سنت‌ها و شیوه‌های زیست، دلالت بر ارزش‌های ناملموس دارند که باید در یک مکان مورد شناسایی قرار گیرند. همچنین توجه به شخصیت سنتی بناها، مجموعه‌ها و سکونتگاه‌ها دلالت بر موضوعات کالبدی دارند که در اصول والتا نیز به آن‌ها تحت عنوان ظاهر بناها و الگوهای شهری/روستایی اشاره شده است. این ارزش‌ها اشاره دارند به آنچه باید مورد حفاظت قرار گیرد که در تصویر ۱۳ به‌صورت مؤلفه‌هایی پنج‌گانه مورد اشاره قرار گرفتند. از میان این مؤلفه‌ها، اعاده الگوهای حاکمیتی میسر نیست. این مسئله به‌دلیل تغییرات صورت‌گرفته در پی اجرای قانون اصلاحات ارضی در ابتدای دههٔ چهل خورشیدی و تغییرات اساسی در زندگی روستایی از آن زمان می‌باشد که سبب کوچ تعداد زیادی از حاکمان، اربابان و مالکان روستایی از محل سکونتشان شده است. اما در همین رابطه ایجاد زیرساخت‌های مناسب مدیریتی سبب خواهد شد تا وضعیت سکونتگاه‌های مورد مطالعه تا حدود زیادی سامان‌دهی شود.

همان‌گونه که در انتهای بخش ۴ مورد اشاره قرار گرفت، به‌دلیل قرابت بستر سکونتگاه‌های مورد مطالعه در این مقاله با موضوع اصول ایکوموس - ایفلا درخصوص منظر روستایی به‌عنوان میراث (۲۰۱۷م) و اطلاعات کاملی که درخصوص حفاظت از منظر روستایی در این سند ارائه شده، مبنای اصلی تهیهٔ جدول ۶ به‌عنوان اصول کلی حفاظت در سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی، در این مقاله سند مذکور است. برخی موضوعات جزئی‌تر از سایر اسناد در همین مراحل گنجانیده و در قالب مراحل کلی حفاظت در جدول ۶ ارائه شد. در جدول ۶ راهبردهای کلی حفاظت درخصوص تمام سکونتگاه‌های مورد مطالعه ارائه شده است (جدول ۶). در تصویر ۱۴ چگونگی ورود از راهبرد کلی حفاظت در این مقاله به انواع سازوکارهای حفاظتی پیشنهادشده مشخص شده است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴: از راهبرد کلی تا سیاست‌های حفاظتی درخصوص سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی در بیرجند

در ادامه در جداول ۷، ۸، ۹ و ۱۰ از اتخاذ سیاست متناسب با سکونتگاه‌ها صحبت شده است که اشاره به اقدام مقتضی در هر نوع سکونتگاه دارد. در واقع این جداول تلفیقی از معیارهای فهم ارزش‌ها (تصویر ۱۳)، مراحل حفاظت برآمده از اسناد بین‌المللی در سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی در بیرجند (جدول ۶) و مشاهدات میدانی و مصاحبه‌ها (جدول ۱) است که به‌طور دقیق به این موضوع می‌پردازد که اتخاذ چه نوع راهبردها، سیاست‌ها و اقدامات حفاظتی برای هر

دسته از سکونتگاه‌های مورد بحث نیاز است. در اینجا اشاره به این نکته ضروری است که مطالعات میدانی و مصاحبه با ساکنان سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی این سکونتگاه‌ها را در چهار دسته گوناگون قرار می‌دهد: دسته نخست، کلاته‌هایی هستند که به‌رغم آسیب‌های فراوان کالبدی، کوچ اکثر ساکنان، عدم حضور آب و یا کمبود شدید آن، قطع ارتباط ساکنان با باغ‌های تاریخی (مکانی که روزگاری تعداد زیادی از ساکنان در آن شاغل بودند) و مشکلات شدید اقتصادی، هنوز اندک‌حیاتی را دارا بوده و برخی از ساکنان آن به کشاورزی اشتغال دارند. این کلاته‌ها شامل کلاته خان، شوکت‌آباد و علی‌آباد می‌شود؛ حیات آن‌ها بسیار اندک و نیازمند مداخله جدی هستند. ازطرفی دیگر، دسته‌ای دیگر از کلاته‌ها شامل کلاته سرکار محل استقرار باغ تاریخی اکبریه و کلاته عابدین محل استقرار باغ تاریخی رحیم‌آباد هستند که تقریباً به نقطه‌ای بدون بازگشت رسیده‌اند، زیرا در این دو سکونتگاه، شهر بیرجند باغ تاریخی و سکونتگاه مربوط به آن را محاصره کرده است و به‌تبع آن زمین‌های کشاورزی و بخشی از سایر اجزا و عناصر سکونتگاه از میان رفته است. ارتباط ساکنان این دو سکونتگاه با باغ‌های تاریخی اکبریه و رحیم‌آباد نیز کاملاً قطع شده است. بنابراین، ساکنان اندک این سکونتگاه‌ها امکان کار و امرار معاش را از دست داده‌اند. با وجود این و با توجه به تغییر کامل کارکردهای این دو سکونتگاه و مشکلات وسیعی که اهالی آن‌ها با آن‌ها مواجه‌اند، به‌دلیل قرارگیری آن‌ها در منطقه اعیان‌نشین شهر بیرجند و نزدیکی بسیار به باغ‌های تاریخی، این امکان وجود دارد که با تعریف کارکردهای جدید مطابق با اصول والتا، حیات را مجدداً به این سکونتگاه‌ها به‌گونه‌ای متفاوت بازگرداند.

در روستاهای کوهپایه‌ای که دو سکونتگاه مود و بهلگرد، در این دسته قرار می‌گیرند، حیات تداوم داشته و سکونتگاه‌ها دارای پایداری نسبی هستند. هرچند که در هر دو سکونتگاه ارتباط اهالی با باغ‌های تاریخی مستقر در آن‌ها قطع شده، پوشش گیاهی در باغ‌های تاریخی به‌شدت کاهش یافته و در بیرون از آن‌ها، تمایل به کاشت زرشک و زعفران و کشاورزی تک‌محصولی افزایش یافته و تمایل ساکنان برای زندگی روستایی و سکونت دائمی در آن در حال کاهش است. سکونتگاه روستایی نوفرست که دارای بستری کوهستانی بوده و تنها باغ‌های اربابی در آن مستقر هستند، نیز دارای وضعیتی مشابه است. علت اصلی این پایداری نسبی، حضور مقادیر فراوانی آب قنات و نزدیکی آن‌ها به مسیر اصلی یعنی جاده بیرجند - زاهدان است.

ازسوی دیگر، سه سکونتگاه کوهستانی بهدان، اسفهرود و بوشاد به‌دلیل دوری از جاده اصلی و کمبود منابع آب، دچار تخلیه جمعیتی وسیع شده و به‌جز چند خانوار محدود که به زندگی روستایی و کار کشاورزی و باغداری اشتغال دارند، سایر ساکنان دارای سکونت موقت و تنها برای گذران اوقات فراغت به این سکونتگاه‌ها می‌آیند.

با توجه به تحلیل ارائه‌شده، دو دسته از انواع حفاظت برای این سکونتگاه‌ها پیشنهاد می‌گردد؛ برای سکونتگاه‌های روستایی با پایداری نسبی، اقدام پیشنهادی حفاظتی از نوع توانمندسازی است. توانمندسازی در این مقاله به‌معنای تلفیقی از سازگارسازی، مرمت، نگهداری و تعریف عملکردهای جدید به‌طور محدود است. در مورد کلاته‌ها و سه سکونتگاه روستایی بوشاد، بهدان و اسفهرود، حفاظت حیات‌بخش پیشنهاد می‌گردد که مقصود از آن، تلفیقی از احیا،^۳ مرمت، تعریف عملکردهای جدید و پس از آن سازگارسازی است. اقدامات مورد نیاز برای هریک از سکونتگاه‌ها متفاوت است؛ به‌طور مثال حفاظت حیات‌بخش برای دو کلاته امیر و عابدین، به ایجاد حیاتی متفاوت از گذشته تاریخی آن‌ها منجر خواهد شد؛ درحالی‌که در سکونتگاه‌های کوهستانی و سایر کلاته‌ها، حفاظت حیات‌بخش به‌معنای اعاده حیات روستایی در آن‌هاست. درخصوص، سکونتگاه‌های روستایی با پایداری نسبی، سیاست‌های پیشنهادی به‌گونه‌ای است که علاوه‌بر تداوم حیات روستایی در آن‌ها، از میزان آسیب‌های احتمالی آتی جلوگیری به عمل آید. جداول ۷ تا ۱۰ علاوه‌بر اقدامات ضروری برای هر دسته از سکونتگاه‌ها به جزئیات برنامه مدیریتی درخور در مورد آن‌ها نیز می‌پردازد. اساس تدوین پلان مدیریتی در این سکونتگاه‌ها را مؤلفه‌های پنج‌گانه تصویر ۱۳ و تدقیق آن‌ها با مشاهدات میدانی و مشکلات بیان شده از زبان اهالی شکل می‌دهد.

کلاته‌های
در
محاصرهٔ
شهر

سرکار، عابدین

مرمت/ احیا/
سازگارسازی
حذف کارکردهای
ناهمخوان
و اعطای
کارکردهای
همخوان

تلاش برای حذف
کارکردهای ناهمخوان
از بستر کلاته‌ها ازجمله
ساختمان استانداری در
کلاتهٔ عابدین و حسینیه
و کتابخانهٔ آستان قدس
رضوی در کلاتهٔ سرکار
از طریق برگزاری جلسات
مشترک میان وزارت
میراث فرهنگی، وزارت
راه و شهرسازی با
سازمان‌های یادشده

تهیهٔ
طرح‌های
مرمت بافت
تاریخی
سکونتگاه

- انتخاب افراد شاغل
در باغ‌های تاریخی
برای نگهداری از آن‌ها
از میان ساکنان این
دو کلاته
- ایجاد کارکردهای
مناسب همچون
سکونت موقت و دائم و
اقامتگاه‌های گردشگری
در بافت تاریخی
سکونتگاه
- ایجاد کارکردهای
رفاهی پشتیبان باغ
تاریخی و کلاته‌ها
همچون ایجاد موزه،
فضاهای فرهنگی و
به‌صورت محدود رفاهی
با مشارکت ساکنان
کلاته‌ها

- تلاش برای حفظ
ساکنان باقی‌مانده و
ترغیب سکونت مالکان
غیرساکن از طریق ایجاد
فرصت‌های شغلی در
زمینه‌های نگهداری
از باغ تاریخی، ایجاد
فضاهای سکونتی
استیجاری
- ایجاد موزه‌هایی با
موضوع معرفی کلاته‌ها
و روستاهای بیرجند،
ایجاد فضاهای فرهنگی
و آموزشی
- ایجاد فضاهای رفاهی،
اقامتی و فروشگاه‌های
همخوان با بافت تاریخی

- تلاش برای حل‌وفصل
بحران مالکیت در مورد
ساکنان از طریق برگزاری
جلسات مشترک و انعقاد
تفاهم‌نامه‌هایی میان وزارت
راه و شهرسازی، بنیاد
مسکن، بنیاد مستضعفان
و جانبازان، سازمان اوقاف
و امور خیریه، وزارت
میراث فرهنگی، آستان قدس
رضوی و استانداری خراسان
جنوبی
ایجاد طرح‌های تفصیلی
تخصصی برای حفاظت
از کلاته‌ها توسط وزارت
میراث فرهنگی
- امکان استفاده از تسهیلات
شهری و لحاظ کردن حقوق
ساکنان در طرح‌های شهری

جدول ۷: جزئیات اقدامات حفاظتی پیشنهادی در کلاته‌ها

نوع سکونتگاه	نام سکونتگاه‌ها	اقدامات ضروری	پلان مدیریتی			
کلاته‌ها	خان، علی‌آباد، شوکت‌آباد	مرمت/ احیا/ سازگارسازی اعطای کارکرد همخوان	بستر/زمینه	کالبد	کارکرد	موضوعات اقتصادی/ فرهنگی و اجتماعی
			مرمت و احیای باغ‌های تاریخی	مرمت و احیای باغ‌های تاریخی	امکان حضور و اشتغال ساکنان در حفاظت و نگهداری از باغ‌های تاریخی	- ایجاد زیرساخت‌ها و تقویت نهادهای روستایی برای احیای صنایع‌دستی و کشاورزی از طریق اعطای وام
		- احیای فئات‌ها - احیای پوشش گیاهی در باغ‌های تاریخی و خارج از آن‌ها	مرمت بافت تاریخی سکونتگاه	مرمت و احیای عناصر تاریخی واجد ارزش همچون مسجد و...	- ایجاد کارکردهای مناسب همچون سکونت موقت و دائم و اقامتگاه‌های گردشگری در بافت تاریخی و سکونتگاه روستا	- ایجاد کارگاه‌های آموزشی برای بهره‌برداری از پتانسیل‌ها و توانمندی‌های روستایی - ایجاد خانهٔ بهداشت - تقویت سنت‌ها و مراسم آیینی به‌ویژه در ایام خاص در باغ تاریخی و بافت روستا
					تقویت بنیان‌های اقتصادی از طریق تلاش برای انجام کشاورزی هدفمند و سودآور	- حل‌وفصل موضوع مالکیت اراضی کشاورزی از طریق برگزاری جلسات مشترک - ایجاد تفاهم‌نامه میان نهادهای و سازمان‌های ذی‌ربط ازجمله وزارت راه و شهرسازی، بنیاد مسکن، بنیاد مستضعفان و جانبازان، سازمان اوقاف و امور خیریه، وزارت میراث فرهنگی و وزارت جهاد کشاورزی

جدول ۸: جزئیات اقدامات حفاظتی پیشنهادی در کلاته‌های محاصره‌شده توسط شهر

نوع سکونتگاه	نام سکونتگاه‌ها	اقدامات ضروری	پلان مدیریتی			
کلاته‌های محاصرهٔ شهر	سرکار، عابدین	مرمت/ احیا/ سازگارسازی حذف کارکردهای ناهمخوان و اعطای کارکردهای همخوان	بستر/زمینه	کالبد	کارکرد	موضوعات اقتصادی/ فرهنگی و اجتماعی
			تلاش برای حذف کارکردهای ناهمخوان از بستر کلاته‌ها ازجمله ساختمان استانداری در کلاتهٔ عابدین و حسینیه و کتابخانهٔ آستان قدس رضوی در کلاتهٔ سرکار از طریق برگزاری جلسات مشترک میان وزارت میراث فرهنگی، وزارت راه و شهرسازی با سازمان‌های یادشده	تهیهٔ طرح‌های مرمت بافت تاریخی سکونتگاه	- انتخاب افراد شاغل در باغ‌های تاریخی برای نگهداری از آن‌ها از میان ساکنان این دو کلاته - ایجاد کارکردهای مناسب همچون سکونت موقت و دائم و اقامتگاه‌های گردشگری در بافت تاریخی سکونتگاه - ایجاد کارکردهای رفاهی پشتیبان باغ تاریخی و کلاته‌ها همچون ایجاد موزه، فضاهای فرهنگی و به‌صورت محدود رفاهی با مشارکت ساکنان کلاته‌ها	- تلاش برای حفظ ساکنان باقی‌مانده و ترغیب سکونت مالکان غیرساکن از طریق ایجاد فرصت‌های شغلی در زمینه‌های نگهداری از باغ تاریخی، ایجاد فضاهای سکونتی استیجاری - ایجاد موزه‌هایی با موضوع معرفی کلاته‌ها و روستاهای بیرجند، ایجاد فضاهای فرهنگی و آموزشی - ایجاد فضاهای رفاهی، اقامتی و فروشگاه‌های همخوان با بافت تاریخی
						- تلاش برای حل‌وفصل بحران مالکیت در مورد ساکنان از طریق برگزاری جلسات مشترک و انعقاد تفاهم‌نامه‌هایی میان وزارت راه و شهرسازی، بنیاد مسکن، بنیاد مستضعفان و جانبازان، سازمان اوقاف و امور خیریه، وزارت میراث فرهنگی، آستان قدس رضوی و استانداری خراسان جنوبی
						ایجاد طرح‌های تفصیلی تخصصی برای حفاظت از کلاته‌ها توسط وزارت میراث فرهنگی
						- امکان استفاده از تسهیلات شهری و لحاظ کردن حقوق ساکنان در طرح‌های شهری

جدول ۹: جزئیات اقدامات حفاظتی پیشنهادی در روستاهای کوهپایه‌ای و کوهستانی دارای پایداری نسبی

نوع سکونتگاه	نام سکونتگاه‌ها	اقدامات ضروری	پلان مدیریتی	کارکرد	موضوعات اقتصادی/ فرهنگی و اجتماعی	نظام حاکمیتی روستا
روستاهای کوهپایه‌ای و کوهستانی دارای پایداری نسبی	بهلگرد/ مود/ نوفرست	نگهداری/ سازگارسازی/ احیا (باغ‌های تاریخی)	- احیای پوشش گیاهی در باغ‌های تاریخی و خارج از آن‌ها - ایجاد راهکارهای متنوع کردن محصولات کشاورزی و باغی برای پایداری محیط‌زیستی و جلوگیری از ناپایداری‌های حاصل از حمله آفات و یا بحران‌های اقلیمی	- مرمت و احیای باغ‌های تاریخی - تلاش برای حفاظت از بافت تاریخی روستا (بهلگرد و نوفرست) و جلوگیری از تخریب آن برای ساخت‌وسازهای شهری (مود) - تهیه ضوابط ساخت‌وساز با الگوی همخوان در بهلگرد و مود توسط وزارت راه و شهرسازی، بنیاد مسکن و وزارت میراث‌فرهنگی - تهیه ضوابط پیشگیرانه از تخریب بافت تاریخی روستاهای بهلگرد و نوفرست و محدوده وزارت راه و شهرسازی، بنیاد مسکن و وزارت میراث‌فرهنگی - تلاش برای حفاظت از اجزا و عناصر تاریخی روستا همچون قنات، مسجد، حسینیه، حمام، قلعه، مدرسه، آب‌انبار، مظهرخانه، یخچال و آسیاب	- ایجاد زیرساخت‌ها و تقویت نهادهای روستایی برای احیای صنایع‌دستی، کشاورزی، باغداری و تولیدات روستایی از طریق اعطای وام - ایجاد کارگاه‌های آموزشی برای بهره‌برداری از پتانسیل‌ها و توانمندی‌های روستایی به‌ویژه احیای قالی‌بافی و توبافی برای ایجاد اشتغال و احیای دو صنعت یادشده - تقویت سنت‌ها و مراسم آیینی و انجام فعالیت‌های آیینی به‌ویژه در ایام خاص در باغ تاریخی و بافت روستا - تقویت کشاورزی و بافت کرباس از طریق ایجاد برنامه برای تولیدات کشاورزی و باغی و نحوه فروش آن‌ها	- تلاش برای ایجاد تعاونی‌های مردم‌نهاد متشکل از ساکنان برای کمک به فروش محصولات کشاورزی و باغی روستاها - تلاش برای ایجاد

جدول ۱۰: جزئیات اقدامات حفاظتی پیشنهادی در روستاهای کوهستانی

نوع سکونتگاه	نام سکونتگاه‌ها	اقدامات ضروری	پلان مدیریتی	کارکرد	موضوعات اقتصادی/ فرهنگی و اجتماعی	نظام حاکمیتی روستا
روستاهای کوهستانی	اسفهرود/ بوشاد/ بهدان	نگهداری/ سازگارسازی/ احیا (بافت روستایی)	- احیای قنات‌ها، بسترسازی و چناره‌سازی تنگل‌ها (مسیل‌ها) - ایجاد راهکارهای ایجاد تنوع در محصولات کشاورزی و باغی برای پایداری محیط‌زیستی و جلوگیری از ناپایداری‌های حاصل از حمله آفات و یا بحران‌های اقلیمی	- قرارگیری باغ‌های تاریخی با مالک خصوصی روستاها در فهرست میراث ملی توسط وزارت میراث‌فرهنگی برای جلوگیری از تخریب آن‌ها - تلاش برای حفاظت از بافت تاریخی روستا و جلوگیری از ساخت‌وساز با الگوهای ناهمخوان توسط وزارت راه و شهرسازی، بنیاد مسکن و وزارت میراث‌فرهنگی - تهیه ضوابط پیشگیرانه از تخریب بافت تاریخی - تلاش برای احیای خانه‌های تاریخی باقی‌مانده در روستاهای بهدان، بوشاد و اسفهرود با مشارکت مالکان و کمک وزارت میراث‌فرهنگی - تلاش برای حفاظت از اجزا و عناصر تاریخی روستا همچون قنات، مسجد، حسینیه، حمام، قلعه، مدرسه و مسیل (تنگل)	- ایجاد زیرساخت‌ها و تقویت نهادهای روستایی برای احیای صنایع‌دستی، کشاورزی، باغداری و تولیدات روستایی از طریق اعطای وام - ایجاد کارگاه‌های آموزشی برای بهره‌برداری از پتانسیل‌ها و توانمندی‌های روستایی به‌ویژه احیای قالی‌بافی و توبافی برای ایجاد اشتغال و احیای دو صنعت یادشده - تقویت سنت‌ها و مراسم آیینی و انجام فعالیت‌های آیینی به‌ویژه در ایام خاص در باغ تاریخی و بافت روستا - تقویت کشاورزی از طریق ایجاد برنامه برای تولیدات کشاورزی و باغی و نحوه فروش آن‌ها	- تلاش برای ایجاد تعاونی‌های مردم‌نهاد متشکل از ساکنان برای کمک به فروش محصولات کشاورزی و باغی روستاها با نظارت وزارت جهاد کشاورزی

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی شماره ۲۶ - پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۱۵۳

نتیجه

موضوع حفاظت از سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در زمره موضوعاتی است که تاکنون مورد مطالعه قرار نگرفته است. با وجود این، نمی‌توان اهمیت آن را کتمان کرد. تعدادی از این سکونتگاه‌ها که در اندازه‌های روستا و کوچک‌تر از روستا (کلاته‌ها) در ناحیه بیرجند استقرار یافته‌اند، گونه‌ای از نواحی مسکونی مبتنی بر باغ‌های تاریخی پیرامون را شکل می‌دهند که حضور آن‌ها و تداوم زیستشان تا حدود زیادی به پایداری این نواحی منتج خواهد شد. در این مقاله تلاش شده است تا ضمن دسته‌بندی انواع سکونتگاه‌ها به لحاظ تاریخی و آسیب‌هایی که طی زمان چهره آن‌ها را دگرگون کرده است، سازوکارهای متناسب برای حفاظت از آن‌ها پیشنهاد شود. در این مقاله سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی به لحاظ آسیب‌هایی که در طی زمان متوجه آن‌ها شده است، در چهار دسته قرار گرفته‌اند: ۱. کلاته‌هایی که بستر طبیعی خود را حفظ کرده‌اند؛ ۲. کلاته‌هایی که در محاصره شهر قرار گرفته و بخشی از اجزا و عناصر خود را از دست داده‌اند؛ ۳. روستاهای کوهپایه‌ای؛ ۴. روستاهای کوهستانی. اما چگونگی ورود به موضوع حفاظت از این سکونتگاه‌ها نیازمند اتکا به مبانی مورد وثوق است. در این مقاله چهار سند بین‌المللی که به‌رغم آنکه به‌طور اختصاصی موضوع مورد بحث را پوشش نمی‌دهند، به دلیل برخی قرابت‌های موجود مورد استفاده قرار گرفتند. نکته مشترک در مورد این اسناد، دسته‌بندی مراحل حفاظت به گام‌های پیاپی بوده است. در تمام این اسناد فهم ارزش‌های موجود در اثر تاریخی، به‌عنوان گام نخست حفاظت در نظر گرفته شده که به دنبال آن اتخاذ سیاست‌های مقتضی و در دو سند منشور بورا و اصول ایکوموس - ایفلا درخصوص منظر روستایی به‌عنوان میراث، بخش مدیریت نیز مورد اشاره قرار گرفته است. در این مقاله مؤلفه‌های برگرفته از اسناد مورد مطالعه درخصوص فهم ارزش‌های موجود در سکونتگاه‌ها به‌عنوان نخستین چارچوب‌های نظری مورد استناد قرار گرفت. این مؤلفه‌ها مشخصاً به این موضوع می‌پردازد که برای فهم ارزش‌های موجود در سکونتگاه‌های روستایی مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند، توجه به چه نکاتی ضروری است. پنج مؤلفه مورد بحث شامل ارزش‌های ملموس یعنی بستر و زمینه و الگوهای کالبدی و مؤلفه‌های ناملموس شامل نظام‌های حاکم بر روستا، الگوهای کارکردی و نظام‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی می‌شود. در ادامه تلاش شد تا چارچوب‌هایی برای حفاظت، مدیریت و آموزش از چهار سند مورد مطالعه استخراج شود. اصول ایکوموس ایفلا درخصوص مناظر روستایی به‌عنوان میراث به دلیل آنکه بستر و خاستگاهی مشابه با نمونه‌های مورد مطالعه در این مقاله دارد، به‌عنوان مرجع اصلی در نظر گرفته شد. به دنبال آن بندهایی از سه سند دیگر که درخصوص سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی به نظر کاربردی می‌رسیدند، با سند یادشده ترکیب شدند. با وجود این، به‌منظور ایجاد چارچوب حفاظتی دقیق‌تر با مراجعه به سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی و انجام مشاهدات میدانی و مصاحبه با نوزده نفر از اهالی این سکونتگاه‌ها، تلاش شد تا چارچوب نظری دقیق‌تری به دست آید که به‌طور عام مؤلفه‌های حفاظت را در این سکونتگاه‌ها در قالب جدول ۶ ارائه داد. از آنجاکه با توجه به آسیب‌های وارده این سکونتگاه‌ها در چهار دسته متفاوت با شرایط گوناگون قرار می‌گیرند، پرداختن به گام‌های حفاظت از آن‌ها نیز تا حدودی با یکدیگر متفاوت است.

روستاهای کوهپایه‌ای مود و بهلگرد و نیز روستای کوهستانی نوفرست، دارای شرایط پایداری هستند. این سکونتگاه‌ها دارای حیات هستند، کار کشاورزی و باغداری همچنان در آن‌ها جریان دارد و با وجود جابه‌جایی‌های جمعیتی هنوز تعداد ساکنان در آن‌ها قابل توجه است. وضعیت معیشتی و اقتصادی این سکونتگاه‌ها نیز تا حدودی پایدار می‌باشد، زیرا اولاً دارای منابع آبی قابل توجهی هستند و ثانیاً به جاده اصلی نزدیک‌اند. ازسوی دیگر، وابستگی این سکونتگاه‌ها به باغ‌های تاریخی کمتر از کلاته‌ها بوده است. بنابراین در شرایط عدم حضور حاکم/ارباب، این سکونتگاه‌ها توانسته‌اند کماکان به حیات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی خود ادامه دهند. مشکل اصلی آن‌ها از بین رفتن و آسیب وسیع به صنایع دستی، جایگزینی بافت تاریخی روستا با ساخت‌وسازهای ناهمخوان و عدم تمایل ساکنان به معیشت روستایی و سکونت دائمی در روستاست. در این سکونتگاه‌ها حفاظت از نوع توانمندسازی پیشنهاد شده است تا متضمن تداوم بقای روستا و افزایش تمایل برای سکونت در آن شود. ازسوی دیگر در کلاته‌هایی همچون خان، شوکت‌آباد و علی‌آباد که حیات اجتماعی ساکنان تا حدود زیادی در گرو تصمیمات حاکم مستقر در باغ‌های تاریخی (خاندان علم) بود،

آسیب‌های فراوانی بر پیکره آن‌ها وارد شده است. ازسوی دیگر، ساکنان این سکونتگاه‌ها که زمانی بخش بزرگی از آن‌ها در باغ‌های تاریخی اشتغال داشتند، ارتباط خود و به بیان دیگر شغل خود را از دست داده‌اند. در تمام این سکونتگاه‌ها مشکل کم‌آبی نیز بر نابسامانی وضعیت دامن زده است؛ در نتیجه به‌ویژه در شوکت‌آباد و علی‌آباد، تقریباً ساکنان بسیار کمی باقی مانده‌اند. در کلاته خان نیز به دلیل نزدیکی به بیرجند و اسکان سرریز جمعیتی این شهر در آن، به‌رغم افزایش جمعیت، حیات روستایی در خطر نابودی قرار گرفته است؛ اما با وجود این، هنوز تداوم کشاورزی و احیای زندگی روستایی در این سکونتگاه‌ها امکان‌پذیر است. بنابراین، برای این سکونتگاه‌ها حفاظت حیات‌بخش پیشنهاد شده است تا به گونه‌ای متضمن بقای سکونتگاه و ارتقای کیفیت سکونت ساکنان در آن باشد. در مورد کلاته‌های امیر و عابدین که به کلی ارتباط با باغ تاریخی و در نتیجه اشتغال در آن برای ساکنان از بین رفته و ازسوی دیگر، با از میان رفتن کامل زمین‌های کشاورزی و بخش‌هایی از اجزای کالبدی کلاته، امکان کشاورزی نیز برای ساکنان میسر نیست، نیز بازگرداندن حیات به آن‌ها ضروری است. در این رابطه، حفاظت حیات‌بخش با سازوکارهای اجرایی متفاوت برای این سکونتگاه‌ها پیشنهاد شده است. در روستاهای کوهستانی بوشاد، بهدان و اسفهرود نیز، به دلیل مشکل بزرگ کم‌آبی و دوری از جاده اصلی، حیات اجتماعی آن‌ها به شدت تحت تأثیر قرار گرفته است. با وجود این، اندک ساکنان باقی‌مانده هنوز به امور کشاورزی و باغداری اشتغال دارند. برای حفاظت از این سکونتگاه‌های روستایی نیز حفاظت حیات‌بخش پیشنهاد شده است.

جزئیات مربوط به حفاظت از سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی به صورت تفصیلی در جداول ۷ تا ۱۰ مورد اشاره قرار گرفته‌اند. در این جداول تلاش شده است آسیب‌های برگرفته از منابع و مشاهدات میدانی، مصاحبه‌های انجام‌شده با ساکنان و مؤلفه‌های حفاظت برآمده از اسناد مورد مطالعه در این مقاله، تدقیق و به صورتی اختصاصی برای هر دسته از سکونتگاه‌ها ارائه شوند. همچنین به منظور دستیابی به الگویی دقیق‌تر برای حفاظت از این سکونتگاه‌ها، به مؤلفه‌های فهم ارزش‌ها تصویر ۱۳ در هریک از جداول به صورت جداگانه پرداخته شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای آگاهی بیشتر ر.ک: جیحانی و رضائی‌پور ۱۳۹۶؛ رضائی‌پور و فرزادبختاش ۱۳۹۹.
۲. در برخی موارد، از جمله در مورد باغ نیاوران و سلطنت‌آباد که باغ‌هایی شاهی بودند، شواهد حکایت از عدم ارتباط میان باغ و سکونتگاه‌های پیرامون دارد. به‌طور مثال، هنگام حضور ناصرالدین‌شاه، بسیاری از سران دولت و نیز خدم و حشم با شاه نقل مکان کرده و در بخش‌های خدماتی باغ یا در چادرهایی در بیرون باغ سکنی می‌گزیدند. مثلاً دکتر فوریه پزشک معتمد شاه به برپایی چادر شخصی‌اش در جبهه شرقی باغ نیاوران (صاحبقرانیه) در نزدیکی چادر صدراعظم اشاره کرده است (فوریه ۱۸۸۹، ۱۸۹۰). همچنین در جای دیگری ستوده به این موضوع اشاره کرده که ناصرالدین‌شاه برای احداث باغ سلطنت‌آباد اهالی حصار رضابک را به جایی دیگر کوچانده است (ستوده ۱۳۷۱، ۴۸۵).
۳. برای آگاهی بیشتر ر.ک: جیحانی و اسدی چیمه. ۱۳۹۸.
۴. تغییراتی که مطابق با نظر اهلرس سبب از دست رفتن بسیاری از روستاها که او آن‌ها را واحه می‌نامید به‌ویژه در نقاط مرکزی ایران شد. اهلرس علت تثبیت و پایداری روستاهای ایران تا آغاز دهه ۱۳۴۰ش را ساختار اجتماعی سنتی بسیاری از آن‌ها می‌داند و معتقد است مقررات مبتنی بر مزارعه که موجب درآمد نقدی بخش‌های قابل ملاحظه‌ای از روستاها می‌شد، علت این امر بود (اهلرس ۱۹۷۸، ۸۸).
۵. این مصاحبه‌ها با ۱۹ نفر از ساکنان قدیمی روستاهای دارای ارتباط با باغ‌های تاریخی و البته مدیر میراث‌فرهنگی شهرستان بیرجند جناب آقای مهندس جنتی‌فر به‌عنوان مطلع محلی در حوزه نفوذ بیرجند، در سال ۱۴۰۳ انجام شده است.
6. F. Hale
۷. مطالب این بخش نتیجه مشاهدات میدانی، تفسیر عکس‌های هوایی سال ۱۳۴۸ خورشیدی و مقایسه آن‌ها با نقشه‌های وضع موجود سکونتگاه‌ها و در نتیجه پیمایش و مصاحبه با افراد محلی‌ای است که تجربه زیست در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ خورشیدی در این سکونتگاه‌ها را دارا بوده‌اند.

۸. معرفی و دسته‌بندی انواع سکونتگاه‌های دارای ارتباط با باغ‌های تاریخی در مقاله‌ای با عنوان «تأملی بر چگونگی توسعه سکونتگاه‌های روستایی پیرامون باغ‌های تاریخی بیرجند؛ از میانه دوره قاجار تا اوایل دوره پهلوی» به‌صورتی مفصل ارائه شده است. این مقاله در آذرماه سال جاری از نشریه صفا پذیرش گرفته و در شماره ۱۱۴ آن چاپ خواهد شد.
۹. براساس تعریف ارائه‌شده از سوی راعی، در اقلیم‌های مختلف ایران، مجتمع‌های زیستی کوچک‌تر از روستا وجود دارند که با وسعت‌های مختلف و فاصله‌های متفاوت از یکدیگر در کنار مجتمع‌های زیستی بزرگ‌تر مانند روستاها و شهرها به وجود آمده‌اند. مردم محلی و بومیان مناطق با توجه به حوزه‌های جغرافیایی بستر، مجتمع‌های یادشده را با عناوینی چون مزرعه در کاشان، دولاب در کرمان، کلاته در خراسان جنوبی و قلاع و مجموعه‌های کشتخوانی در یزد می‌خوانند (راعی ۱۴۰۰، ۵۵ و ۵۶).
۱۰. «مزرعه محلی است که مبلغ معینی باسم مالیات آبی و خاکی در جزو عمل ولایت یا یکی از قراء متعهد باشد، مانند مزارع کبیر و طسوج که در جزو عمل ولایت و آنکه تابع قریه باشد مثل مزرعه ابوالعباس آباد که سالی پنجاه تومان بضابط جوشقان متعهد است و دیگر سکنه و زارعین آن‌ها از سرانه و مواشی و غیره معاف‌اند» (کلانتر ضرابی ۱۳۷۸، ۱۳۴).
۱۱. به این دلیل به این سکونتگاه‌ها لفظ کوچک‌تر از روستا اطلاق می‌گردد که آن‌ها واجد برخی عناصر از جمله حمام نبودند و مسجد تاریخی آن‌ها نیز هم‌زمان با شکل‌گیری باغ تاریخی یا پس از آن ساخته می‌شد.
۱۲. کلاته‌های قنسل و بیدختی به‌دلیل استقرار در بستر کوهستانی از این امر مستثنی هستند.
۱۳. مود در سال ۱۳۸۱ خورشیدی بنابر مصبه هیات وزیران به شهر تبدیل شد (مهندسین مشاور پردیس محاسب ۱۳۸۸، ۲۶).
۱۴. خانواده سپهری از ملاکان بیرجند و از مستشاران خانواده علم بودند که در ناحیه بیرجند دارای باغ‌های پرشماری بودند. باغ علی‌آباد و خانه‌باغ سپهری بیرجند نیز روزگاری متعلق به ایشان بوده است.
۱۵. برای آگاهی بیشتر ر.ک: میکائیکی ۱۳۸۸، ۱۴۰.
۱۶. «کنسول ایالت خراسان دکتر فضل‌الحق ویس قونسولگری دولت انگلیس در بیرجند که روز قبل از بنده وقت ملاقات خصوصی خواست و شرح مبسوطی از وضعیت زندگانی خود شکایت داشت، من جمله می‌گفت کسبه بازار مانند قصاب و نانوا و غیره از رفتن بمنزل او در رفع حوائج امتناع دارند و بقرار معلوم از ادامه مأموریت در بیرجند استعفا داده است. در طی اظهارات مشارالیه معلوم شد، قصد دارند کلاته قنسل را که در دامنه کوه باقران در چهارکیلومتری بیرجند واقع است و سابقاً اتباع و ؟ خرج ساختمان منازل آن کرده‌اند، بفروشند و در عوض در خود شهر زمینی خریده، منزل بسازند. هرچند کلاته مزبور فوق‌العاده کم‌آب و خشک است که در تامة این سنوات آب آن کفایت شرب یکی دو خانوار را نمی‌کند» (حکومت قائنات مورخ ۱۳۱۶/۴/۱۳).
۱۷. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: وات، ۱۹۷۳.

18. Maintenance
19. Preservation
20. Restoration
21. Reconstruction
22. Adaptation
23. Use
24. Cultural Significance
25. Place
26. Fabrics
27. Associations
28. Meaning

۲۹. این مراحل با سه عنوان در منشور بورا مورد اشاره قرار گرفته‌اند: ۱. Understand Significance؛ ۲. Develop Policy؛ ۳.

Mange in Accordance with Policy.

۳۰. برای آگاهی بیشتر ر.ک: ICOMOS 2017.

۳۱. در همین بند به چگونگی اتخاذ سیاست‌های مناسب بر مبنای دانش محلی و... از منظر تشخیص نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها پرداخته شده است.

۳۲. در واقع کیفیت زندگی ساکنان مناظر روستایی شامل درآمد مناسب، ارزشمندی اجتماعی، آموزش، به رسمیت شناخته شدن حقوق فرهنگی و... می‌شود. برای آگاهی بیشتر ر.ک: ICOMOS 2017

33. Proposals and Strategies

34. Authenticity

35. Integrity

۳۶. موارد آ، ب، ج و د با منشور واشنگتن مشترک‌اند.

37. Cultural Landscape

۳۸. در گذشته حاکم/ارباب مالک تمام زمین‌های سکونتگاه و خود مستقر در باغ تاریخی بود. بنابراین، رعیت به‌عنوان برزگر و خدمه در بخش‌های گوناگون سکونتگاه مشغول به فعالیت بودند. بعد از حکومت شوکت‌الملک دوم و در زمان صدارت اسدالله علم اکثر خانه‌ها و زمین‌ها موقوفه اعلام شد و بعد از پیروزی انقلاب اداره آن‌ها عملاً به دست سازمان اوقاف افتاد. بنابراین در برخی از سکونتگاه‌ها حتی بخش‌های مسکونی نیز دارای مالکیتی اوقافی است؛ مصاحبه با ساکنان سکونتگاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی در بیرجند از ۱۴۰۳/۰۸/۲۶ تا ۱۴۰۳/۰۸/۳۰.

39. Revitalization

منابع

- احمدیان، محمدعلی. ۱۳۷۴. *جغرافیای شهرستان بیرجند؛ با اشاراتی به تاریخ و فرهنگ این شهرستان*. مشهد: آستان قدس رضوی.

- اهلرس، اکارت. ۱۹۷۸. واحه‌های در حال فروپاشی ایران مرکزی. در *مجموعه مقالات ایران؛ شهر، روستا، عشایر*. ترجمه عباس سعیدی، ۱۳۸۰. ۸۷-۹۴. تهران: منشی.

- بهنیا، محمدرضا. ۱۳۸۱. *بیرجند نگین کویر: شناخت بیرجند - نام‌آوران بیرجند*. تهران: دانشگاه تهران.

- جیحانی، حمیدرضا، و مریم رضائی‌پور. ۱۳۹۶. *منظر باغ؛ سیر تحول، نقش شهری و اصول شکل‌گیری*. تهران و کاشان: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات و دانشگاه کاشان.

- جیحانی، حمیدرضا، و نغمه اسدی چیمه. ۱۳۹۸. عناصر و ویژگی‌های محیطی پیرامون باغ‌های مظهرخانه‌ای، براساس مطالعه نمونه‌هایی از باغ‌های حکومتی و رسمی. *مجله معماری اقلیم گرم و خشک* ۹(۱۷): ۱۹-۴۴.

- حکومت قائنات. ۱۳۱۶. *نامه حکومت قائنات به وزارت امور خارجه*. تهران: مرکز اسناد وزارت امور خارجه.

- حموی، یاقوت بن عبدالله. ۲۱عق. *معجم البلدان*. ترجمه علینقی منزوی. ۱۳۸۰. تهران: سازمان میراث فرهنگی.

- خانلرخان، میرزا اعتصام‌الملک. ۱۳۵۱. *سفرنامه خانلرخان*. تصحیح منوچهر محمودی. تهران: محمودی.

- راعی، حسین. ۱۴۰۰. *معماری مزارع تاریخی ایران؛ با نگاه ویژه به مزارع تاریخی اقلیم گرم و خشک ایران*. تهران: دانشگاه علم و صنعت.

- رضائی‌پور، مریم، و محمدرضا فرزادبختاش. ۱۳۹۹. مطالعه توسعه شهری اصفهان از دوره شاه‌عباس یکم تا دوره شاه‌عباس دوم با تأکید بر نقش زاینده‌رود. *مجله مطالعات معماری ایران* ۹ (۱۷): ۱۲۳-۱۴۱.

- ستوده، منوچهر. ۱۳۷۱. *جغرافیای تاریخی شمیران*. تهران: پژوهشگاه مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- شیروانی، زین‌العابدین. بی‌تا. *بستان السیاحه*، خطی: کتابخانه و موزه ملی ملک.

- عالمی، مهوش. ۱۳۸۶. رابطه باغ‌های حکومتی و شهر در شیراز در دوره صفوی، در *مجموعه مقالات نخستین همایش باغ ایرانی (باغ ایرانی، حکمت کهن، منظر جدید)*. به کوشش فریار جواهریان و فاطمه حیدری، ۲۳۴-۲۴۳. تهران: پژوهشگاه

میراث فرهنگی و گردشگری.

- فرقانی، محمد فاروق. ۱۳۸۱. تاریخ اسماعیلیان قهستان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فلور، ویلم. ۲۰۰۳. کشاورزی ایران در دوره قاجار. ترجمه شهرام غلامی. ۱۳۹۹. تهران: علمی و فرهنگی.
- فوریه، ژوانس. ۱۸۸۹. سه سال در دربار ایران. ترجمه عباس اقبال آشتیانی. به کوشش همایون شهیدی. ۱۳۸۵. تهران: دنیای کتاب.
- کلاتر ضرابی، عبدالرحیم. ۱۳۷۸. تاریخ کاشان. تصحیح ایرج افشار. تهران: فرهنگ ایران زمین.
- لاسترنج، گای. ۱۹۰۵. جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان. ۱۳۹۳. تهران: علمی و فرهنگی.
- لمتون، ا. ک. س. ۱۹۳۹. مالک و زارع در ایران. ترجمه منوچهر امیری. ۱۳۶۳. تهران: علمی و فرهنگی.
- مک گرگور، سر چارلز متکالف. ۱۸۷۵. شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غرب افغانستان. ترجمه مجید مهدی‌زاده. ۱۳۶۶. مشهد: آستان قدس رضوی.
- منصف، محمدعلی. ۱۳۵۴. امیر شوکت‌الملک؛ امیر قائن. تهران: امیر کبیر.
- مهندسین مشاور پردیس محاسب، ۱۳۸۸. طرح جامع شهر مود. وزارت مسکن و شهرسازی. بیرجند: سازمان مسکن و شهرسازی خراسان جنوبی.
- میکانیکی، جواد. ۱۳۸۸. روابط شهر و روستا و ناپایداری سکونتگاه‌های روستایی: مطالعه موردی بخش مرکزی شهرستان بیرجند، رساله دکتری. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- وات، کنت. ۱۹۷۳. مبانی محیط‌زیست. ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده. ۱۳۸۳. مشهد: جهاد دانشگاهی.
- هیل، اف. ۱۹۲۰. نامه‌هایی از قهستان. ترجمه محمدحسن گنجی. ۱۳۷۸. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ICOMOS. 1999. *Charter on the Built Vernacular Heritage*, Mexico: ICOMOS 12th General Assembly.
- ICOMOS. 2011. *The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas*, Paris: The 17th ICOMOS General Assembly.
- ICOMOS. 2013. *The Burra Charter*, Burwood: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance.
- ICOMOS. 2017. *ICOMOS - IFLA Principles Concerning Rural Landscape as Heritage*. New Delhi: The 19th ICOMOS General Assembly.

■ Fundamentals of Conserving Settlements Related to Historic Gardens in Birjand

Maryam Rezaeipour

Ph.D. Candidate, Department of Urban Planning, NT.C. Islamic Azad University

Mohammadreza Farzad Behtash

Assistant Professor, Department of Urban Planning, NT.C. Islamic Azad University

Hamidreza Sabaghi

Assistant Professor, Department of Urban Planning, NT.C. Islamic Azad University

Alireza Anisi

Associate Professor, the Research Center of Historical Buildings and Fabrics, the Research Institute of Cultural Heritage and Tourism

A number of settlements that were formed and developed in the proximity of historical gardens maintained a historical connection with said gardens. It can be stated that the social, physical, cultural, and economic life of these settlements was intertwined with the historical gardens surrounding them. The existence of numerous rural settlements in the proximity of historic gardens in the Birjand region allows for the study of the relationship between these settlements and the historic gardens. The connection between settlements and historic gardens is a rarely discussed subject. These settlements in the Birjand region, along with historic gardens and other remaining components and elements, formed a cohesive and interconnected totality. Thus, it is necessary to protect these settlements, which are at risk of destruction in numerous cases, as they hold historic, social, economic, and cultural value. Given the difficulties of protecting these settlements due to the multi-faceted and sometimes irreversible issues, this study employs four international documents that could prove reliable as an initial basis for protection. Moreover, a number of matters that seemed necessary in the protection of these settlements were processed by referring to historical sources, field observations, and analyzing historical narratives of the settlement inhabitants who had real-life experiences from the 60s and 70s. Therefore, this study combines interpretation, observation, and narrative analysis in its methodology. The findings indicate the existence of at least three types of settlements in the Birjand region that have experienced different damages despite their similarities. These settlements fall into four categories based on the type and severity of damage. The damages inflicted on the Kalatehs (small villages) are considerable, as these settlements inherently derived their life from historical gardens and were heavily dependent on the ruling feudal landlord. Thus, the life-giving conservation approach, which largely involves restoration and revival measures, is recommended for these types of settlements. Conversely, protective measures such as maintenance and empowerment are suggested for rural settlements that existed prior to the formation of historical gardens and continue to maintain social and economic life.

Keywords: Rural Settlement, Historic Garden, Birjand, Kalateh, Conservation.

JIAS

Journal of Iranian Architecture Studies

26

University of Kashan

School of Architecture and Art

Vol. 26, Autumn and Winter 2025

E-ISSN: 2676-5020

- **Rediscovering a Forgotten Building Type in the Architectural Heritage of Bushehr Port through Historical Images**
Abdolhamid Aalihosseini, Parastoo Eshrati
- **Developing a Typological Framework for Functional Troglodytic Architecture in Iran Based on the ICOMOS Classification Model**
Mahnaz Ashrafi, Amin Keyvanloo
- **Analyzing the Structural Development of Kerman from the 5th to the 10th Century AH, Based on the Role of Political Relations and Urban Elements**
Ali Shafiee Nezhad, Alireza Anisi
- **Recognition of the Qajar Pavilion of Fin Garden through Innovation in Spatial Design and Decorative Motifs**
Ali Dadkhah, Mehdi Momtahan, Maryam Sarraf Mamori
- **Investigating the Concept of "Affordance" in the Protection of Urban Historic Squares in Iran**
Mansour Khajepour, Pirouz Hanachi
- **The Role of Privacy and View Angle in the Formation of Spatial Structure of Native House Architecture in Hajij Village**
Masoud Rezaee, Karen Fattahi, Saeed Moradi, Behzad Vasiq
- **Fundamentals of Conserving Settlements Related to Historic Gardens in Birjand**
Maryam Rezaeipour, Mohammadreza Farzad Behtash, Hamidreza Sabaghi, Alireza Anisi
- **Architecture and Justice in Imam Ali's (PBUH) Era**
Mohammad Mahdi Abdollahzadeh
- **A Historical Narrative of the Architectural Formation of the Pir-i Bakran Monument during the Ilkhanid Period**
Marzieh Mirzaei, Mohammad Reza Rahimzadeh, Nasser Nowrouzzadeh Chegini
- **Systemic Analysis of the Equilibrium Process in the Structural Components of Historical Buildings (Case Study: Graphical Analysis of a Quadrilateral Vault)**
Nima Keynejad, Mohammad Hassan Talebian, Saeid Khaghani
- **Safavid and Qajar Tombstones of Estark Village, Kashan, Iran**
Mohammad Mashhadi Nushabadi, Mohammad Reza Mahloujizadeh
- **Prohibition of "Pretentious Boasting" or "Useless Decorations" in "Rational and Peace-oriented" Art and Architecture**
Mohammad Aliabadi